

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ
И ПРИРОДНОГ НАСЉЕЂА

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ КОМПЛЕКС ДЕТЛАК

Бања Лука 2015

> С А Д Р Ж А Ј

- > I Статус Културно-историјског комплекса Детлак > II Амбарине
 > III О манастиру Детлак > IV Црква светог пророка Илије
 > Надгробни споменик са Андрејиним крстом

РАЗВОЈНИ ПУТ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ КОМПЛЕКСА ДЕТЛАК

Станиша Тутњевић, Београд

Апстракт: У раду се говори о настанку и садржају појма културно-историјски комплекс Детлак. Констатује се да хронолошка и функционална повезаност културних трагова, знакова, садржаја и објеката у селу Доњи Детлак у периоду већем од два миленијума, дозвољавају могућност да се може говорити о једном посебном културно-историјском простору, који захтијева нарочит третман заштите и валоризације. Дају се шира и јаснија статусна, предметна и садржајна разјашњења овог културно-историјског комплекса, како би будући разговори и расправе о њему, могли да буду уоквирени и подвргнути јединственим научним и стручним претпоставкама. Изражавају се слjedeћа научна увjерења: – може се дати повjерење становишту да су амбарине настале у доба Сеобе народа и да их је градила нека колективистички устројена људска заједница са стране, која је привремено боравила на овом простору; – нема основа да се камено удубљење олтарског облика у дну њиве Ћисмовина третира као испосничка ћелија, већ се може говорити о остацима скромне богомоље за коју се веже настанак *Детловачког евхологиона*; – Црква Светог пророка Илије, грађена 1913. године, која је 2009. године проглашена манастирском црквом, нема везе за манастирским богослужбеним објектом из средњег вијека за који се везује настанак *Детловачког евхологиона*; – нема научног основа информација о постојању јеванђеља из 1509. године, писаног у Детлаку, које се наводно налази у Националној библиотеци у Букурешту; – надгробни споменик у гробљу са Андрејиним крстом са обе стране идентификује се као споменик неког странца, највјероватније припадника пограничне службе.

Кључне ријечи: Културно-историјски комплекс Детлак, *Детловачки евхологион*, Амбарине, манастир Детлак.

< назад САДРЖАЈ

I

СТАТУС КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ КОМПЛЕКСА ДЕТЛАК

1.

Културно-историјски комплекс Детлак је нова и свјежа локација на мапи културног памћења Републике Српске и читаве Босне и Херцеговине, која постаје све уочљивија и на ширем српском културном про-

стору. Пут до коначног „имена и презимена” овог комплекса и именовања садржаја који иза тога имена стоји, био је дуг, спор и неизвјестан. Иако су неки подаци о културној прошлости овог краја и резултати појединачних археолошких ископавања на овом подручју, били познати још од раније, све до прије десет-петнаест година томе није придаван адекватан значај, нити су подузимана шира културно-историјска и археолошка истраживања и мјере конзервације, заштите и валоризације тих културних вриједности. У овом периоду учињено је веома много: обављена су значајна индивидуална и институционална културолошка истраживања и археолошка ископавања, дошло се до потпунијих спознаја о културној прошлости овог краја и створена је јаснија слика о споменицима материјалне културе насталим на овом релативно малом простору између двије ријеке, који је управо због тога у прошлости очито имао значајну геостратешку и културну улогу.

Хронолошка и функционална повезаност културних трагова, знакова, садржаја и објеката у периоду већем од два миленијума, од којих су они најважнији и најочуванији концентрисани на малом простору у средишту села Доњи Детлак, дозвољавају могућност да се може говорити о једном посебном културно-историјском комплексу који захтијева и нарочит третман не само у погледу заштите, него и укупне културне валоризације. То је напорима Републичког завода за заштиту природног и културног наслеђа РС¹ и локалне самоуправе у Дервенти², припомогнутих доприносом појединих научних, културних и политичких радника из овог краја, коначно и озваничено Одлуком Владе РС 2010. године, којом је овај комплекс добио статус „непокретног добра од великог значаја”³. Поменутом одлуком на адекватан начин утврђен је назив ове културно-историјске локације, омеђен простор који она заузима и именовани су културни објекти и садржаји којима се даје значај непокретног добра од великог значаја, те предвиђене уобичајене

¹ Завод је на основу археолошких истраживања из 2009. године израдио елаборат о проглашењу Културно-историјског комплекса Детлак непокретним добром од посебног значаја (*Приједлог за утврђивање непокретног културног добра од великог значаја. Културно-историјски комплекс Детлак*, Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, Бања Лука 2010, 1–30).

² Скупштина општине је усвојила *Приједлог за утврђивање археолошког комплекса Детлак културним добром од великог значаја* (Службени гласник општине Дервента, број 10/2010).

³ Одлука о утврђивању културно-историјског комплекса Детлак културним добром од великог значаја, под бројем 04/1-012-2-2120/10, донесена је на сједници Владе, одржаној 14. октобра 2010. године, на основу члана 38 став 2 Закона о културним добрима и члана 43 став 3 Закона о Влади Републике Српске и објављена је у Службеном гласнику РС, број 108, стр. 1–2, од 29. 10. 2010.

мјере заштите аутохтоног и аутентичног изгледа ове локације и објекта на њој. Али ти непокретни културни објекти, концентрисани на једном мјесту и везани за простор на коме су настали нису, наравно, и једини садржаји обједињени заједничким именом Културно-историјског комплекса Детлак. То име постепено апсорбује и под свој кров прихвата и остале садржаје, објекте, археолошка налазишта и све друге знакове и трагове културе и цивилизације који су настали на овом простору или су на неки начин везани за њега. А те трагове уочљиво срећемо још од неолита и средњег бронзаног доба све до касног античког доба и средњег вијека, па и до краја XIX и почетка XX стољећа.

Као нов и још недовољно познат облик именовања једног културног простора у синхронизацији са културним чињеницама које га испуњавају, појам Културно-историјски комплекс Детлак очекује извјесна, шира и јаснија статусна, предметна и садржајна разјашњења, како би предстојећи и сви будући разговори и расправе о њему могли да буду уоквирени и подвргнути јединственим научним и стручним претпоставкама.

Прије свега треба разјаснити појам Културно-историјски комплекс Детлак. Иако су садржаји које обухвата овај комплекс смјештени у средиште данашњег села Доњи Детлак, читав простор између ријека Укрине и Лупљанице, који сада обухвата још и села Календеровци и Горњи Детлак, својевремено је био јединствен и носио је само име Детлак. Према досадашњим спознајама, Детлак се први пут спомиње 1570. године у турским дефтерима и то увијек као један и јединствен топоним. Засада нема извора на основу којих би се могло прецизније утврдити колико је ово насеље већ постојало прије тога првог помена у турским пореским књигама. И у *Детловачком евхологиону*, чији настањак је датиран у период од 1550/1560. до 1628. године, стоји да је написан у „селу Детлаку” (а не у селу Доњем Детлаку!), па се у вези с тим у науци спомињу претпоставке о постојању манастира Детлак. С обзиром на то, дакле, да су се најбитнији културни садржаји који су резултирали значајним споменицима културе, одвијали у даљем историјском периоду када је простор на коме су настали био именован само именом Детлак, и да се то име удомаћило и у науци која се бавила овим споменицима, природно је да се то име користи и у називу културно-историјског комплекса којим се сва та културна активност данас обједињује, дакле именом Културно-историјски комплекс Детлак. Тако је именован и у Одлуци Владе РС, када је проглашен непокретним добром од великог значаја.

Кад говоримо о уочљивим и препознатљивим особеностима Културно-историјског комплекса Детлак у односу на друга мјеста и локације нашег културног памћења, на првом мјесту треба истаћи чињеницу да се овдје ради о сасвим конкретном простору и конкретним, опипљивим покретним и непокретним материјалним објектима и добрима свакодневно изложеним оку најширег круга посјетилаца, која непосредно свједоче о значајној културној дјелатности и духовној активности људи ових крајева у прошлости. У многим случајевима постоје поуздане спознаје, информације, подаци и знакови да се на неким мјестима одвијала културна активност знатно већег значаја од оног на ширем простору Детлака, али су то ипак само *посредни* докази за које се зна, али који се не могу негдје на лицу мјеста видјети. Управо та особеност Културно-историјског комплекса Детлак да садржи културне објекте и добра на једном мјесту која непосредно визуелно и опипљиво свједоче о културном и духовном животу овог простора, представља његову велику предност у односу на друга слична мјеста. Посебно треба скренути пажњу на скромне околности у којима је све то настало, бар од средњег вијека наовамо, у вријеме када је на овом простору своју духовну, културну и цивилизацијску улогу вршило хришћанско становништво словенског поријекла, чију мисију као њихови потомци и ми данас овдје настављамо.

Тешко је рећи колике су биле и какав карактер су имале људске заједнице које су овдје живјеле у најранијим периодима, али би се на основу археолошких налаза које имамо могло закључити да то нису биле велике и развијене културе, већ више локални и периферни облици глобалних културно-цивилизацијских токова. Положај између двије ријеке очито је онај фактор који је битно утицао на обим, интензитет, концентрацију и квалитет културних садржаја, објеката и достигнућа која овдје затичемо. Али повољност и пресудни значај тога геостратешког чиниоца у овом случају нема особености макролокације на којој ничу велике културе и цивилизације поред великих или за живот погодних водотока. Овдје је у питању једна културно-цивилизацијска микролокација, па су и знакови и трагови културе на тој локацији у сразмјери са том чињеницом. То, наравно, не умањује значај онога што су људи ту створили, у околностима у којима су се налазили, са скромним економским могућностима у којима су живјели, са знањима која су имали, на технолошком нивоу који су били достигли, итд.

Ово се посебно односи на евидентну духовну и културну активност каква је, на примјер, била мисија преписивања богослужбених књига од којих је једна, као што је напријед речено, и сачувана. Она није могла настати под ведрим небом, што значи да је у то вријеме ту

морао постојати и богослужбени објекат чије остатке, с доста увјерења, данас можемо и просторно лоцирати. Треба имати на уму да овај крај у периоду од више вијекова, није био погодан за стално и стабилно становништво и успјешан, иоле дугорочнији економски и привредни напредак. То је првенствено морало бити више покретно сточарско становништво у потрази за бољом испашом и обрадивом земљом, које се постепено из планинских крајева помјерало на сјевер, према равнијим предјелима у долинама ријека. „Опште је предање да је у не тако давној прошлости цео крај био ретко насељен, да је био под густим шумама – и био 'пустиња'”⁴. То свједоче и огромна полуугљенисана стабла (кладе) затрпана земљом и пијеском која Укрина открива поткопавањем обала и мијењањем тока у вријеме већих поплава. Тако импрегнирано дрво показало се као специјални материјал за прављење скулптура.

Осим економских разлога, велика и дугорочна помјерања овог становништва као стална сметња њиховог господарског и културног просперитета, била су узрокована и њиховим граничарским положајем и статусом, што се посебно читовало у вријеме турско-аустријских ратова. Духовни и културни развој и напредак овдашњих људи остваривао се практично у ходу или у већим предасима који су, на срећу, повремено трајали и по пар вијекова.

2.

О поријеклу имена Детлак нема никаквих поузданих извора и података. Језичко памћење је, можда, прави пут да се настанак тога имена иоле сувисло објасни. Колико језичко памћење може ићи дубоко у вријеме и далеко у простор свједочи и ова чињеница: са двије стране ово село опасује ријека која се зове Укрина, а у Албанији, истовремено, постоји град под именом Укрина! Та два топонима очито памте нешто заједничко, што ми данас можемо само да претпостављамо.

Шта језик заправо памти када је у питању име села Детлак? Пођимо од чињенице да ће свако ко први пут чује за село Детлак и буде имао потребу да од те властите именице прави присвојни придјев, логично доћи до облика детлачки/-а/-о. Али, на другој страни, нико ни у Доњем ни у Горњем Детлаку, ни у било коме сусједном селу, никада неће говорити о Детлачанима, него о Детловчанима, нити о детлачким, него о детловачким шумама, детловачким њивама, детловачким мом-

⁴ Миленко С. Филиповић, *Прилози етнолошком познавању североисточне Босне*, Грађа, књига XVI, Одјељење друштвених наука, књига 12, АНУБиХ, Сарајево 1969, стр. 66.

цима, детловачким дјевојкама, и сл. У оваквим случајевима у начелу се, а и по правопису, прихвата и облик и начин изговора појединих ријечи онако како их говоре људи на терену одакле потичу.

Шта је могло бити почетни повод за име села Детлак? Пођимо од неких карактеристика и специфичности ових крајева у прошлости, према којима су могла настати имена појединих топонима. Од Миленка Филиповића већ смо сазнали да је читав овај крај некада био ријетко насељен (нажалост и сада је, поново!) и под густим шумама. Велики дио Детлака на страни гдје је ријека Лупљаница и данас је покривен шумом. Разумљиво је да ту срећемо велики број птица. Док вране, свраке и врапце уочавамо првенствено на усамљеном дрвећу, у грмљу и на међама, у шумовитом дијелу села најчешће птице су **дјетлић**, чворак, сјеница, жуна, и сл. **Дјетлић** излази и до кућа ближих шуми, гдје га можемо примијетити како приљубљен уз стабло неке воћке дугим кљуном као длијетом или сврдлом из стабла великом брзином ископава инсекте којима се храни. Лако је уочљив због јарких боја и та његова особина у искуству овдашњих људи служи као облик за поређење вишебојних ствари. И данас се од старијих људи може чути израз: „шарен ко **детлић**”. Чини се да је ово мјесто својевремено било препознатљиво управо по многобројности **дјетлића**, па је могуће да је село првобитно добило име управо по овој птици. Имена насељених мјеста по птицама веома су честа појава: Врановац, Гаврановац, Швракино Село, Врапче, Сјеница, и сл. Отуд не би било чудно да се првобитно и ово село по **дјетлићу** звало Детловац, као што је, на примјер, и село Петловац добило име по великом броју пијетлова. У вријеме када је име села било Детловац присвојни придјев гласио је детловачки/-а/-о. Он је у језичком памћењу сачуван и у даљој употреби био кориштен све до данас. Али како је дошло до скраћеног имена Детлак? У питању је аналогичност. Треба имати на уму да је у науци тумачење појединих појава аналогичном сасвим легитиман метод, који баш у лингвистици често долази до изражаја.

Ради се о томе да поједине ријечи под утицајем свога вербалног окружења сопствени облик почињу да прилагођавају облику какав имају остале ријечи с којима се употребљавају. Не ради се ту само о употреби у једној реченици, него о дубљем процесу изједначавања семантичког значења ријечи и облика, односно форме којом се то значење исказује. Овдје се ради о означавању једном ријечју неког мјеста или простора на коме се налази већи број јединки: трњак је, на примјер, мјесто или простор гдје има много трња, звјерињак је мјесто гдје има много звијери, грабик означава дио шуме гдје доминира граб, у букувику ћемо претежно сусрети букву, итд. То су обично опште именице,

али понекад такав облик ријечи срећемо и као властите именице. Није потребно објашњавати како су настали топоними Жабљак и Врапче, на примјер. Како се у највећем броју случајева ради о општим именицама, аналогijом се таквом облику прилагођавају и неке властите именице. На сличан начин је и првобитно, вјероватно још увијек довољно неусталјено име села Детловац, добијено по множини **дјетлића** на једном простору, обликом прилагођено облицима општинских именица типа трњак, звјерињак, маслињак, шљивик, јабучик, теочак, итд. Данашње село Дѣтлѧк некад се очито изговарало као Дѣтлѧк – тако изговорено сасвим прецизно је означавало мјесто гдје пребивају, односно доминирају детлићи, на исти начин како је и маслињак мјесто гдје расту маслине и трњак гдје има много трња. Тим обликом ова властита именица „прилагодила” се облицима доминирајућих општинских именица, али је у облику присвојног придјјева детловачки/-а/-о „запамтила” и раније име. Има, наравно, и примјера гдје то прилагођавање није извршено: Петловац није постао Пѣтлѧк, иако се на тај начин можда и адекватније дефинише мјесто познато по множини пијетлова.

Објашњење имена села Детлак језичким памћењем је, наравно, само једна могућност. Засада још немамо нека друга објашњења, која би била прихватљивија, што не значи да их неће бити.

На крају ових уводних разматрања, пожељно би било да се за научну употребу прецизније именују и садржаји, односно покретни и непокретни објекти културе које обухвата Културно-историјски комплекс Детлак.

АМБАРИНЕ

На првом мјесту је археолошка локација Амбарине. Појам амбарине, који је 1892. године од народа преузео и у науку увео Коста Херман у *Гласнику Земаљског музеја*⁵, доста прецизно означава функцију овог археолошког налазишта, па се као такав у досадашњој употреби потпуно усталио. Народ је амбарине називао каменим (у камен укопаним) ћуповима, па је тиме доста прецизно утврђен и њихов облик. Касније је у науку уведен „ученији” назив амфоре. Амбар и ћуп су турцизми. Амбар је персијског, а ћуп арапског поријекла, обје ријечи у наш језик су дошле преко турског. На основу тога лако је закључити да њихово име није старије од доласка Турака у ове крајеве. (Босна је, као што знамо, коначно пала 1463, али је Добор, чијој нахији је у почетку турске власти Детлак припадао, освојен знатно касније, 1536. године.) Међутим, то не значи да су тада и настале.

У нашим крајевима сасвим су ријетки иоле очувани већи и значајнији материјални објекти и споменици који свједоче о некој развијенијој култури и цивилизацији изван римске. Највећи дио откривених римских споменика су рушевине импозантних грађевина које су, у свом рушилачком походу, иза себе оставили варварски народи освајајући Римско царство. У грађевинском, културном и естетском погледу амбарине очито заостају за таквим објектима и то је већ један од првих разлога што их је тешко везати за римску културу, иако сличних спремишта имамо и у римско доба. Посебно треба имати на уму да амбарине не затичемо у рушевинама, него готово нетакнуте, најчешће затрпане лишћем и земљом. (Неке амбарине на другим налазиштима порушене су под утицајем природних, најчешће атмосферских прилика или немаром каснијих генерација.) Да су биле римског поријекла и оне би у варварском рушилачком вихору свакако страдале. Прије би могло бити да су то грађевине неког од тих народа које су им користиле у већим временским предасима. То би се дало закључити и на основу досад најавторитативнијег извора о том локалитету, као што је *Археолошки лексикон БиХ, II* (Сарајево 1988, 65), гдје се ово налазиште именује као „касно антички гранариј” (житница), и гдје се каже да је оно „према неким елементима датирано у доба сеобе народа”. С обзиром на то да се

⁵ „Хамбарине код Детлака” (приопћује уредништво), *Гласник Земаљског музеја*, Сарајево 1892, стр. 243–244.

ради о одредници чији је аутор истакнути археолог Ђуро Баслер и да је то релативно нов научни податак који подразумејева сва дотадашња археолошка, историјска и културолошка сазнања и искуства, ова теза данас би тешко могла имати алтернативу. То значи да би се могло радити о спремиштима која су прављена негдје у 5–6. вијеку нове ере, дакле отприлике прије 1.500 година.

Потпуног одговора на питање када су настале амбарине засада нема, а није вјероватно да ће га икад и бити. О времену настанка и функцији амбарина има сваковрсних схватања, али су то углавном усмена домишљања или слободне, субјективне новинарско-публицистичке нарације. У периоду од 117 година, колико је прошло од првих до последњих археолошких ископавања (1892–2009), практично се није ништа промијенило. То значи да најпоузданијим, археолошким путем нисмо ништа ново сазнали, а вјероватно је да нећемо ни у будућности. Након ископавања из 2009. године, археолошки тим Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС изнио је став да амбарине „представљају најочуванији средњовјековни објекат материјалне културе у овом крају Републике Српске”, да се ради о „добро изведеном урбанистичком подухвату, оствареном у средњовјековном периоду, који подразумејева дужи и организованији боравак одређене развијеније људске заједнице на истом мјесту”, те да се „у овој фази истраживања” вријеме настанка амбарина може датирати „у средњи вијек”⁶. Треба имати на уму да је средњи вијек трајао бар хиљаду година. Требало би, међутим, у том огромном временском распону пронаћи један период таквог привредног и културног успона Детлака који би био пропорционалан тако успјешно оствареном грађевинском објекту као што су амбарине. Пођимо од оне условне, свакако релативне подјеле по којој је рани средњи вијек трајао од 5. до 11. вијека, да се периодом развијеног средњег вијека сматра временски распон од 12. до 14., а касног средњег вијека од 14. до 15. вијека.

Пошто не располажемо непосредним археолошким аргументима, мораћемо се ослонити на историјске, социјалне и културне чињенице које су се у једном тренутку могле поклопити са потребом и способношћу људи овог краја да изграде један овакав објекат.

Чини се, међутим, да таквог тренутка није ни било ни у једном од ових периода средњег вијека, тј. да наши преци нису ни били њихови градитељи и примарни, почетни корисници, него да је то била људска

⁶ Приједлог за утврђивање непокретног културног добра од великог значаја. Културно-историјски комплекс Детлак, Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, Бања Лука 2010, стр. 6.

заједница која је ту привремено боравила и потом напустила тај простор. Та привременост може да објасни одсуство других и другачијих трагова боравка те заједнице на нашем простору. С скромне културне трагове становништва које се касније овдје населило срећемо у најбољем случају тек негдје од XIV вијека и они су у сваком погледу некомпатибилни и непропорционални са градитељским особинама и функцијом амбарина, насталих у сасвим другачијем, колективистичком социјалном амбијенту. Покушајмо то да објаснимо.

Што се тиче намјене амбарина (спремишта) и њиховог облика (облик крушке, звона, ћупа, амфоре, и сл.), таквих и сличних примјера можемо наћи на многим локацијама, у свим временима и цивилизацијама. Успостављање аналогije по намјени и облику ових грађевина са неким сличним из ранијих периода може бити подстицајно и интересно, али тешко може помоћи при одређивању времена када су амбарине настале и околности у којима су имале функционалну улогу спремишта. Није довољно установити само сличност, него је ту сличност потребно конкретно утврдити и доказати са историјског, географског, функционалног, градитељског и естетског аспекта подударности, те конкретно објаснити на који начин и којим путем је дошло до те подударности, тј. када и како су власници „наших” амбарина преузели искуства цивилизација и култура у којима срећемо исте или идентичне објекте.

У социјалном, функционалном и градитељском погледу амбарине очито нису грађене за сврху појединца, него су типичан облик архитектуре колектива. Кад год и за коју год сврху да су грађене, та сврха је морала имати споредни, помоћни карактер у односу на неку јасно дефинисану респективну замисао којом су се руководили они који су их градили: тако велики спремишни простор није био потребан мањој групи међусобно слабо и лабаво повезаних људи, него једном већем, чврстом колективу чија је дјелатност такође морала да има елементе унапријед дефинисаног заједничког циља. Ако би се, на примјер, „кубицирао” (претворио у кубне метре) цјелокупан спремишни простор којим располажу сви ови камени ћупови, очито је да бисмо добили складиште великог капацитета које, с обзиром на тадашњу технологију узгајања житарица, на примјер, не би било тако лако испунити.

Тако велики спремишни капацитети очито су у вези са претпоставком да је на том мјесту некада за дуже вријеме постојала нека организована настанба војничког, трговачког, господарског или неког другог карактера која је, могуће, након што се угасила, своје објекте „уступила” неким другим људским колективима који су се овдје доселили касније. С обзиром на то да су амбарине овдје концентрисане на јед-

ном мјесту и по посебном распореду (има их укупно двадесет и три, од тога је петнаест откопано још 1892. године, а преосталих осам 2009. године), очито је да је епицентар такве једне настамбе или постаје био на том мјесту. У мањем броју, добро очуваних, порушених или сачуваних само у сјећањима мјештана, има их и на другим мјестима у селима дервентске општине, што значи да је у неком временском периоду људска заједница којој су припадале била распоређена на ширем простору. Осим до сад познате једне локације у Горњој Лупљаници, Дамир Кљајић и Бојан Вујиновић пронашли су још три локације у томе селу (пет неоштећених и двије девастиране), те двије девастиране у Осињи и једну у Дажници⁷. То значи да је градитељски јединствен ансамбл амбарина у Детлаку функционисао у виду продужене руке, са већим простором од оног за који смо до сада знали. Све су оне очито биле у истом систему, што значи да су грађене на исти начин, у исто вријеме и са истом сврхом, те да су, у складу с тим, сасвим сигурно, у исто вријеме и напуштене⁸. Све чињенице говоре да су остављене у потпуно „исправном” стању, а да су зуб времена и људска немарност један дио тог градитељског система, срећом изгледа ипак мањи, касније уништили. Како су амбарине служиле првенствено за спремишта, у њиховој близини морао је да постоји и систем грађевина за становање. Имајући на уму капацитет спремишног простора и његову доста широку распрострањеност, поуздано се може претпоставити да се радило о великом и добро организованом људском колективу. По свему је то био чврсто и добро субординиран колектив, јер амбарине као њихова спремишта објективно не одговарају функцији појединачно организованог живота. Чак и у случају да се радило о угледном, моћном и за своје вријеме богатом појединцу који је живио у Детлаку, тешко би било објаснити систем мањих скупина и појединачних амбарина у околним селима. Објекти у којима су власници амбарина становали нису, највероватније, били мање значајни, скромније осмишљени и лошије градитељски реализовани, али су морали бити од лакшег и мање трајног материјала, првенствено од дрвета, па се тиме може објаснити зашто данас имамо очувана импозантна спремишта за храну, а немамо сачувано ништа од боравишних објеката.

⁷ Потпун извјештај о новооткривеним амбаринама први пут они предстаљају јавности у овом зборнику радова.

⁸ При идентификацији нових амбарина у ужем и ширем простору око епицентра у Детлаку, посебно је важно водити рачуна о томе да сличних објеката и по облику и по функцији има много и на све стране, али њих у овој прилици не треба узимати у обзир, јер не припадају ни истом времену, ни истој људској заједници, ни градитељској култури којој припадају детловачке амбарине.

Врло је могуће да се радило о покретним, војним, полувојним, сточарским или њима сличним људским заједницама у покрету које су се повремено заустављале на неким погодним мјестима, гдје су остајале до повољних прилика да наставе замишљено наступање у неком другом смјеру. Ти застоји су могли трајати и много дуже, по неколико деценија, па и вијекова, у зависности од много чега. Племена и народа који су били у сталном покрету за новим и богатијим просторима које су запосједали милом или силом, било је у свим временима, а посебно је значајан период у историји познат под именом Сеоба народа. Тиме и таквом ситуацијом би се могао објаснити и систем амбарина у Детлаку и околини.

Јер, у историји ових крајева тешко би се могао наћи иједан период у коме би било услова и потреба за ову врсту градње. Ако је искључен римски период, а о неком илирском поријеклу овог гради-тељства нема ни најмагловитијих наговјештаја, преостаје нам прво вишевијековни процес насељавања ових крајева словенским живљем, а потом и вишевијековни период османске владавине. Ово су били погранични крајеви, који су у средњем вијеку прелазили из руке у руку угарских, босанских, српских и турских владара и великодостојника локалног, покрајинског и централног, државног ранга који већ и због тих сталних промјена, несталног становништва и већих насељених мјеста нису ни могли да се развију у значајне привредне и културне центре. Од друге половине десетог вијека „Босна је остала изван главних дешавања”⁹. „Без богатих рудника племенитих метала, северна Босна није имала већи економски значај ни у античком, ни у периоду средњег века, нити у доба османске власти”¹⁰. Томе треба додати и чињеницу да се простор сјеверне Босне у демографском погледу „може посматрати као подручје периодичног ’пуњења’ и ’пражњења’, односно прилива и одлива становништва, што је увек било условљено крупним политичким и привредним догађајима”¹¹.

На том подручју нема остатака ни једног средњовјековног утврђења. Најближи град и каснији центар Дервента настаје тек након доласка Турака. Трагови средњовјековне босанске културе нису нешто нарочито уочљиви ни у другим крајевима Босне, а посебно у овом периферном подручју. Не треба да заваљава ни чињеница да у старијем дијелу гробља у Детлаку има неколико скромних надгробних спомени-

⁹ Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Историјски институт, Београд 2008, стр. 368.

¹⁰ Исто, стр. 367.

¹¹ Исто, стр. 371.

ка који припадају препознатљивој средњовјековној надгробној архитектури, али су далеко од великих некропола какве срећемо у другим крајевима. Знатно су уочљивији надгробни споменици и у околним селима прњаворске општине, на примјер. И онај један мало интересантнији споменик са Андрејиним крстом на обје стране, очито је у детловачком гробљу „усамљени странац”, јер нема ни једног другог са таквим обиљежјем да би се могло говорити о некој аутентичној културној појави. Из тога периода може се још поменути локација Марковац, гдје су 1949. и 1970. године нађени гробни остаци из средњег вијека¹². Осим тога, на локацији Марковац, „на земљишту Блажа Дујаковића, покрај пута ка Календеровцима, налази се осамљен стећак у облику сандука, као остатак некрополе са неколико споменика”¹³.

Према томе, покушај да се настанак амбарина објасни посредним путем, помоћу других археолошких налазишта и споменика културе, тешко може имати изгледа на повољан исход већ самим тиме што се ради о несавладивој диспропорцији у обиму, стилу градње и функцији амбарина у односу на све друге знакове, трагове и културне објекте које срећемо на овом мјесту у средњем вијеку. Осим оног што је поменуто, треба имати на уму једино још камено удубљење олтарског облика у дну њиве Ћисовина. Археолошким ископавањима на том мјесту нађени су остаци и трагови људског боравка из разних, па и најстаријих периода, при чему су најуочљивији они из средњег вијека, који упућују на остатке богослужбеног објекта, с чиме се сви слажемо, неовисно о томе што једни то третирају као испосничку ћелију, а други сматрају да су то остаци саме скромне богомоље за којом трагамо. Сви ти трагови, а посебно обим и скромни начин интервенција на каменом масиву удубљења, ни на који начин се не могу поредити са амбаринама, и сасвим је јасно да се ради о двјема сасвим различитим и удаљеним културама и цивилизацијама које се не могу објашњавати једна другом. (То што су се нашле на истом мјесту у различито вријеме, очито је резултат геостратешког положаја Детлака.)

Што се тиче турског периода, претпоставка да су амбарине настале у том времену, ипак су сасвим минималне. Седамдесетак година након што су ови крајеви пали под турску власт, на основу турских пореских књига из 1604. године видимо да у ширем подручју Детлака, који укључује и данашње Календеровце и Горњи Детлак, имамо 29 поре-

¹² Предраг Вучковић, „Гробни налаз из Детлака код Дервенте”, *Чланци и грађа за културну историју Источне Босне*, X, Тузла 1973, стр. 69.

¹³ Шефик Бешлагич, *Стећци, типолошко-топографски преглед*, Сарајево 1971, стр. 132–133.

ских обвезника. По попису из 1570. године има много већих села на том подручју (Детлак је махала Лупљанице), јер је географски положај Детлака између двије ријеке истовремено био и ограничавајући фактор за његово ширење и развој. Према томе, број становника Детлака и прије и после 1604. године није много варирао, што се може видјети и из пописа становника из 1840. године (појединачни списак пореских обвезника Детлака из ова два, временски веома удаљена, периода налази се у **фусноти број 55**). На основу тога није тешко замислити каква је била економска моћ, социјална организација и културна свијест људи Детлака у то вријеме. Пописом из 1604. године тачно су назначени власнички односи у којима су становници Детлака налазили („баштина Стипана Стипанића, у посједу Остоје Николина; баштина Николе, сина Радулова, у посједу Мартина Филипова; баштина Радула, сина Милошева”, итд.). Просто је незамисливо да у таквом систему власничких односа може постојати тако висок ниво свијести и колективне организације какав је био неопходан за градњу система као што су амбарине. Њихов капацитет за ускладиштење житарица, на примјер, знатно превазилази количину коју су они могли произвести. Од оних који су до пред крај XIX вијека орали дрвеним плуговима, а таквих је било и до педесетих година XX стољећа, тешко би се могло очекивати да граде такав систем као што су амбарине. И зашто би се такав објекат градио само у једном мањем, а не у свим другим, много већим селима!

Амбарине представљају подземни тип архитектуре и аналогно том типу градње, на овом подручју није примијећено ништа слично. У поређењу са свим другим културним добрима и објектима у Детлаку и у широј околини, амбарине су најсложенији и најзахтјевнији подухват. Да би се тако нешто направило, била је потребна значајна производна моћ и добра организација оних који су се подузели тога посла, која подразумемијева претходно уочавање и сагледавање сврхе и неопходности једног оваквог објекта, потом прецизно планирање најбољег начина како ће се дата сврха задовољити, и на крају тешко и компликовано осмишљавање и извођење градитељских радова. При томе је очито морало постојати извјесно искуство грађења управо оваквих објеката са становишта климатских услова (вода, влага и сл.), материјала у коме се гради, мимикрије, ризика од напада глодаваца и других штеточина, и сл.).

Градитељско искуство, дисциплина, досљедност и култура обликовања оних који су правили амбарине, као што видимо, очито се не испољавају изоловано од видова једне шире, глобално утемељене естетске свијести коју срећемо код старих народа и цивилизација. Облик ћупа саставни је дио те свијести и он се преноси кроз више цивилизацијских кругова и слојева све до данашњих дана. То свједочи да

су градитељи амбарина имали не само доста јасну и стабилну естетску свијест о градитељству, него и завидну, креативну и занатску способност да ту своју свијест реализују на врло комплексан начин и у најтежем материјалу, какав је камен.

Иако ни крајем XIX вијека, у вријеме када су откопане и археолошки обрађене, а ни раније докле год досеже њихово памћење, становници Детлака не могу потврдити да су амбарине биле употребљаване за неке корисне сврхе, није искључено да су оне могле бити кориштене и много касније од времена када су направљене. Како је локација на којој се налазе још од најранијих времена очито била средиште организованог живота људи који су ту живјели и периодично се смјењивали, могуће је да су предности таквих већ готових, из непознатих разлога напуштених објеката, адекватно умјели да користе и они који су се ту краће или дуже касније насељавали. Могуће је, чак, да су и покретна сточарска племена амбарине користила као неку врсту сабирних спремишта – трапова (данашњих фрижидера) за чување сточних производа, масти, сушеног меса, сира, воћа и поврћа, меда, житарица, и сл.), поготово у вријеме када су идући за пашњацима привремено мијењали боравиште, на које су се евентуално враћали преко зиме, и сл. Могли су их, чак, за исте сврхе, користити и монаси који су ту у једном тренутку били савили неку врсту свога духовног гнијезда за којим данас трагамо, понукани *Детловачким евхологионом*.

Интересантно је да послјије првог научног извјештаја о Амбаринама из 1892. године у самом Детлаку имамо веома мало релевантних вијести о овом феномену. У једној биљешци коју је највјероватније направио поп Илија Инђић, који је тада био свештеник у Детловачкој парохији, учачамо да ни послјије Хермановог археолошког откопавања још увијек не постоји потпуна спознаја о карактеру ових објеката, јер се сматра да су то „у земљи каменом зидане”, а не у камен уклесане рупе: „Од старина у овој парохији налазе се у Детлаку неке у земљи каменом зидане рупе, које народ зове 'амбаринама'. Ове амбарине дубоке су око 2,5 метра, а широке у средини 1,5 метар, док је отвор односно улаз тако узак, да се и најмршавији човјек једва у њих спустити може”. И оно што је у новије вријеме локално становништво о амбаринама причало чини се као накнадна и уопштена свијест о томе чему је заправо нешто тако могло да служи: „Народно предање вели да су ове амбарине служиле за чување хране у вријеме гладних година, док неки насупрот овог тврде, да су се у њему чувале разне драгоцености у стара

критична времена”¹⁴. То је најбољи знак да су амбарине припадале неком сасвим другом и другачијем свијету из далеке прошлости и да савремени локални људи о њима зато углавном ништа и не знају.

Што се тиче правца истраживања амбарина она иду добрим, могућим смјером, мада се нешто ново, бар у Детлаку, тешко може очекивати. За расправу првенствено остаје ургентно питање рестаурације овог објекта, али и концепта његове заштите и презентације који се тренутно реализује. Радови који су до сада изведени не охрабрују. Амбарине су у знатно горем стању него што су биле када су откопане и очишћене 2009. године, јер су изложене убрзаном пропадању и урушавању. Чини се да је проблем настао због тога што одмах по откопавању 2009. године није извршена њихова рестаурација и заштита и што читав природни амбијент није враћен у првобитно стање, отприлике онакво какво је било када је искрчена шума око њих прије откопавања, а како је тај простор приближно могао изгледати и онда када су амбарине настале и употребљаване.

Како је било могуће обезбиједити заштиту од атмосферских неприлика? Ако већ није било довољно елемената да се колико-толико вјерно реконструише начин наткривања са дрвеним стубовима, било је могуће направити неки једноставан дренажни систем непосредно око амбарина како би се спријечило деструктивно надирање воде са стране, док би оно што дође с неба отишло природним дренажним системом који постоји у самим амбаринама. Пошто су се у оваквом стању амбарине могле очувати око 1.500 година, рестаурисане и конзервисане и без наткрова могле су да трају још дуго и дуго, поготово ако би убудуће о њима неко водио бригу. Све то било је могуће урадити са релативно малим средствима, а истовремено би био сачуван и природни амбијент. На исти начин могао је бити ријешен и приступ овом локалитету. Једна мало шири стаза поплочана каменим плочама, са фиксираним дрвеним држачима за руке са стране (у најгорем случају због трајности и металним!) била би сасвим довољна и у сваком погледу би одговарала и сразмјерама и аутентичном изгледу укупног амбијента.

Главни недостатак пројекта који се сада изводи видим у томе што је приоритет дат прилазу и наткривању амбарина, а њихова рестаурација и конзервација је сасвим неизвјесна, јер није укључена у овај пројекат. Док то не дође на ред амбарине ће убрзано пропадати и када буду наткривене! У пројектном задатку за израду идејног рјешења уређења ове локације полази се од следећег: „Приликом израде идејног рје-

¹⁴ П. Шематизам Православне Српске Митрополије Бањалучко и Бихаћке за годину 1911, Бања Лука 1912, стр. 133–134.

шења заштитне конструкције на локалитету Амбарине, у свјетлу чињенице да не постоје сачуване аутентичне надстрешнице које би могле послужити као узор, потребно је примијенити савремен приступ обликовања и архитектонски третман, предвидјети савремене материјале и водити рачуна о економичности (трошковима изградње и одржавања), као и о габариту, који треба произаћи из просторних могућности локације и бити у хармонији са околним пејзажом”¹⁵. Мислим да главни проблем оваквог концепта из кога произлази све остало представља опредјељење за „савремене материјале” и замисао о пропорцијама („габарит”) између локалитета и читавог објекта којим се тај објект штити и презентује. Овако заштићене и презентоване амбарине ће вјероватно изгледати сићушне и безначајне према гломазном габариту заштитне конструкције. Посебно је проблематично доминантно кориштење бетона и за приступне степенице и за носаче заштитне конструкције. Приступне, огромне, грубе бетонске степенице изгледају као да се силази у неки маузолеј! Толика и таква употреба бетона за тако скроман прилаз, ни естетски, ни сразмјерама не може се оправдати, тим прије што се ради о материјалу којим се нарушава природни амбијент локалитета. Што се тиче бетонских носача за заштитну конструкцију то је проблем друге природе. Толика количина бетона насилно унесена у специфични уникатни, порозни камени монолит, може довести до његове трајне девастације којом би могао постати угрожен и опстанак амбарина. Надајмо се да до тога ипак неће доћи. Модерна наткровна конструкција ће вјероватно изгледати импресивно и тиме ће се ваљда донекле поправити укупни утисак о пројекту. То, међутим, не значи, да макар сада, на крају, не би требало учинити нешто да се тај укупни утисак колико-толико поправи. То би прије свега било могуће хортикултуром и земљаним радовима којима био се присуство бетона што више маскирало и амбијент што више вратио свом првобитном изгледу. А прије тога хитно је потребно прићи рестаурацији и конзервацији амбараина, водећи рачуна да се програм заштите, колико год је то могуће, прошири и на новооткривене амбарине у другим селима.

¹⁵ *Пројектни задатак за израду идејног рјешења уређења дијела културно-историјског комплекса Детлак – Локалитет 1 – Амбарине*, Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, Бањалука, 18. октобар 2010. године, број: 07/1.10/624-784/10, стр. 2.

О МАНАСТИРУ ДЕТЛАК

1.

И поред великог значаја Амбарина, најизазовнија тема и највећа загонетка још увијек нам је манастир Детлак, чије постојање се индичира на основу *Евхологиона*, тј. молитвеника који је настао у Детлаку.

Појам манастир у свијести обичних људи готово увијек изазива живописну, колоритну слику типичних, у византијском стилу складно грађених, српских средњовјековних црквених храмова у Србији, посебно на Косову и Метохији. Функција односно садржај рада манастира код обичног човјека данас се чешће повезује са њиховом културном, него са молитвеном мисијом, која је, у ствари, примарни мотив за оснивање манастира. То је вјероватно зато што траг њихове културне мисије остаје у „опипљивом” облику, док молитвена улога струји кроз вријеме у форми позитивне духове енергије чије је дејство на људе иманентно и као такво материјално неисказиво и непровјерљиво. Та културна мисија манастира, која укључује архитектонски складно грађен и изнутра осликан црквени храм у оквиру кога се уз молитве његовала и црквена музика, увијек нам се указују као јединствен облик дјеловања ових престижних установа нашег црквеног и културног живота. Када је у питању културна мисија манастира, посебно мјесто има преписивачко-књижевни рад, у оквиру кога су се постепено развијали све обимнији и сложенији облици писмености и књижевности.

Међутим, оно што је до нас из дубине историје доспјело као културна функција манастира, у ствари је нека врста „нус производа” њихове молитвене функције, јер је све то тада било у служби првенствено духовне, молитвене манастирске праксе. Оно што данас третирамо као битне културне чињенице нашег идентитета, тада је било само средство помоћу кога су стварани услови за остваривање примарних, молитвених духовних садржаја.

Било какав податак или траг о постојању манастира на неком мјесту, томе мјесту некако аутоматски даје статус и културног средишта, макар да у том манастиру и није било преписивачко-књижевног рада. На другој страни, у вријеме када је то било неопходно, тешко је замислив и могућ био случај ручног преписивања и умножавања богослужбених књига и списка изван манастира. У вези с тим, међутим, треба имати на уму и чињеницу да су поједини богослужбени објекти у неким случајевима наизмјенично вршили функцију манастирских и паро-

хијских цркава, као и неријетке случајеве када су манастири обављали и парохијалне црквене послове. Таква пракса задржала се све до данашњих дана, а управо је на дјелу и у самом Доњем Детлаку: постојећа Црква Св. Илије, изграђена 1913. године, све доскора је била само парохијална црква, а однедавно је постала црква новооснованог Манастира преноса моштију Светог оца Николаја, у којој се и даље обављају основни послови парохијског црквеног живота.

Посебно треба имати на уму да су поједини манастири дјеловали с прекидима у веома скромним условима, са два три монаха који су кубурили са неимаштином, репресијом турских власти, ратним и другим недаћама због којих су многи од њих запустили и пропадали, да би касније били обновљени. Ево, и данас је манастир Возућа практично празан, посљедњих година врши се његова обнова у организацији мјесног свештеника из Завидовића, један момак из села уз скромну накнаду, сваки дан дође по неколико сати да би у одређено вријеме звонио и обавио друге најнужније послове. Обновљени манастир Возућа, који је раније носио име Св. Николе и у коме је „неки Петар преписао Лествицу 1617. године”¹⁶, данас дјелује импозантно, лијепо и уређено, и као такав више представља обновљени споменик културе, него активно духовно средиште. Разлог због кога је његова активност сада практично само номинална није тешко препознати у многобројним историјским аналогијама које срећемо у свима временима на читавом српском националном простору. Ради се напросто о томе да је овај манастир „остао” у Федерацији БиХ, одакле је током посљедњег грађанског рата, почетком деведесетих година XX вијека, највећи дио православног свијета избјегао у друге крајеве, па је манастир практично остао без „критичке масе” вјерника и материјалних услова за бржу обнову и интензивнији рад.

Уопште кад говоримо о манастирима у прошлости, треба знати да не постоји неки унапријед скројени шаблон или успостављени стандард које критеријуме треба испунити да би се стекао статус манастира, тј. да би се „признало” да је негдје постојао или није постојао манастир. Све зависи од околности и контекста у коме се неки аспект манастирске мисије одвијао и од (најчешће веома оскудних) података који нас на то упућују. У вези с тим посебно је интересантан податак да постоји још један рукопис који је, као и *Детловачки евхологион*, настао „на ријеци Укрини”. То је један молитвеник који се раније налазио у Владичанској књижници у Пакрацу, а сада је у Музеју СПЦ (још један

¹⁶ Иларион Руварац, наведени рад, „Нешто о Босни Дабарској и Дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни”, *Годишњица Николе Чутића*, Београд 1878, стр. 258.

реликт минулог грађанског рата!), на коме има запис да га је писао расо-дер Исаије „у манастиру на ријеци Укрини, у подкриљу Љубића планине”¹⁷, тридесетак километара узводно од Детлака. Када је у питању „испуњавање” поменутих критеријума, тај рукопис је чак и у одређеној „предности”, јер на њему пише да је настао „у манастиру” (једино што „недостаје” *Детловачком евхологиону!*), али у његовом случају ни приближно нема толико података колико их има у запису о настанку *Евхологиона*, тако да је сасвим неизвјесно о коме и каквом се манастиру ради. Иако би се могло помислити да се ради о манастиру Детлак, очито је да је то локација која би због близине планине Љубић прије припадала манастиру Ступље, за који се отприје знало да је постојао, а чији су остаци откривени 1994. године. То говори да се због оскудности података у сваком случају гдје постоје индиције о постојању манастира не могу јасно идентификовати сви атрибути манастирске функције, али то не мора значити да се без неког од тих атрибута не може извршити тзв. „убификација” неког конкретног манастира.

Све то треба имати на уму када покушавамо разријешити тајну манастира Детлак. Овдје неоспорно имамо функцију, односно мисију манастира. Она се легитимише рукописним конволутом који је настао у овом селу. Осим Илариона Руварца, који је први поменуо тај „молитавник”¹⁸, али погрешно, у контексту и у прилог постојању манастира Возућа, практично сви каснији истраживачи овај рукопис условно везују за претпостављени манастир Детлак, увијек напомињући да он још није пронађен. Не пориче се, дакле, резултат рада, односно мисије тога манастира, него се указује да није пронађен богослужбени објекат у оквиру кога се та функција одвијала. До сада се није појавио ни један научни рад у коме би се тврдило да тај рукопис није настао у манастиру, а поготово рад у коме би се износиле макар и најудаљеније претпоставке како и гдје је на другом мјесту могао настати. То не значи да се такви радови неће појавити у времену које је испред нас. Колико год наша слика манастира била везана за специфичан, амблематичан црквени храм, тешко је рећи да је сам тај храм важнији од духовног и културног садржаја који се у њему одвијао. У нашој култури појам манастира се доживљава као умјетничко дјело у коме постоји јединство форме и садржине, али треба имати на уму да то јединство није увијек правилно остварено. У том погледу срећемо велику разноврсност, по-

¹⁷ Видјети: Татјана Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVI века*, стр. 126.

¹⁸ И. Руварац, стр. 258.

готово када је у питању мисија културног зрачења манастира која се остварује преписивачким и књижевним радом.

Има, зна се, много манастира са препознатљивим и репрезентативним црквеним храмовима, у којима преписивање богослужбених књига уопште није вршено, као што има и „обичних”, често и неугледних манастирских цркава које се не уклапају у нашу идеалистичку представу о средњовјековним српским манастирима, али се у њима остваривала жива духовна и културна активност. Исто тако, одувijek су се, све до најновијег времена, и парохијалне цркве градиле по угледу на познате српске средњовјековне манастире, али им на основу тога нико није приписивао атрибуте манастира. У неким случајевима више долази до изражаја форма, а у неким садржај рада манастира. У неким, опет, имамо добро сачуване манастирске храмове, а нису сачувани трагови њихове културне мисије, иако имамо назнака да их је било. Аналогно томе, може се десити да су сачувани чврсти и опипљиви трагови културне мисије манастира, а да нема трагова манастирског храма у коме су они настали. Откривање богослужбеног објекта, дакле, у коме се одвијала манастирска мисија, не би се морало сматрати пресудном, потврдном чињеницом да је постојао неки манастир, посебно ако постоје увјерљиви, егзактни докази његове духовне и културне мисије. Случај Детлака је у том погледу, изгледа, јединствен и доста усамљен.

С обзиром на то, дакле, да *Детловачки евхологион* нико не сматра културном и духовном чињеницом која је настала изван манастирског контекста, с пуним правом се може рећи да је питање постојања манастира Детлак ипак само парцијално. Јер, не поставља се питање да ли је постојао богослужбени објекат у чијем амбијенту је тај рукопис израстао. Творци *Евхологиона* оставили су јасно свједочење да је посао око тога рукописа завршен тачно 24. новембра 1628. године у Детлаку, а свакоме је јасно да се то, ваљда, није десило под шљивом или под липом! Помисао да се тај посао одвијао у некој приватној сеоској кући, такође није реална. Јер у питању је рукопис од два дијела, који су по настанку један од другог временски удаљени преко седамдесет година и у чијем писању су учествовала најмање три преписивача¹⁹. Један од

¹⁹ Установљено је да је писар записа на л. 293а (по старој нумерацији оловком 286а) Захарија Возућанин „исписао скоро целу прву књигу – л. 15а/5 – 111б (осим њега јавља се још једна рука, л. 1а – 15а/4) и дописао текст с почетка друге књиге конволута (л. 113а–114б и 118а–119б), који је недостајао због изгубљених листова” (Душица Грбић и Катица Шкорић, „Евхологион из села Детлака”, *Евхологион. Коментари. Пратећа публикација уз фототипско издање*, Влада Републике Српске – Епархија зворничко-тузланска, извршни издавач Библиотека Српске патријаршије, Београд

њих преписао је први дио *Евхологиона* још 1550/1560. године, док су у преписивању другог, који је завршен 1628. године учествовала двојица преписивача. Тај посао наручио је, као што се зна, презвитер Милеш, што значи да су у том тренутку у Детлаку била најмање три свештена лица. Присјетимо се пописа пореских обвезника у Детлаку из 1604. године (фуснота бр. 55), када ту затичемо 29 домаћинстава. Одмах нам се намеће питање несразмјера између броја свештеника и броја становника у једном тако релативно малом селу. Никада касније, чак и у периодима када је постојала парохија Детлак са више села, па све до данашњег дана, нема доказа да је у том селу било више од једног свештеника! Шта значи таква концентрација духовних лица на једном мјесту у то оскудно вријеме, није тешко претпоставити. Једно је, међутим, сасвим извјесно – да остваривање њихове мисије није било могуће изван неког богослужбеног објекта.

Друга је ствар какав је био и гдје се налазио тај богослужбени објекат, и то је засада једино питање око кога се ломе копља. Кад неко каже да у Детлаку „није постојао манастир”, очито је да он пред очима има класичну слику манастира, који се легимише видљивим црквеним храмом (или његовим остацима) и провјерљивим подацима да је у том храму остваривана препознатљива функција и мисија манастира. Такве констатације у научној расправи могу имати само половичну легитимност, јер се базирају на ставу да још нема довољно увјерљивих доказа какав је био и гдје се налазио црквени објекат у оквиру кога се одвијала манастирска мисија. При томе се, изгледа, не води довољно рачуна да су се у периоду од 1550. до 1628. године, у коме временском оквиру је настала ова дводјелна богослужбена књига, али и прије и послије тога, у Детлаку људи рађали, крштавали, вјенчавали и умирали, и да су црквени обреди везани за ове догађаје, без којих је незамислив живот хришћанског челаде, морали негдје да се врше. А гдје год да је то вршено, то је мјесто морало бити на неки начин посвећено, тј. имати функцију богослужбеног објекта. Какав год да је то објекат био, он је, као што је напријед наведено, уз парохијску службу (за коју нису била потребна три свештеника!) очито вршио и неку другу мисију. Пошто је резултат те мисије између осталог и преписивање књига, о чему свједочи сачувани *Детловачки евхологион*, ту функцију и мисију вјерског живота на том мјесту и у то вријеме није могуће замислити изван манастира.

2011, стр. 38). То значи да је у вријеме презвитера Милеша „поред Захарија Возућанина, на преписивању књига радио бар још један преписивач” (исто, стр. 17).

2.

Како изгледа хронологија догађаја о манастиру Детлак, заснована на *Детловачком евхологиону* који је настао у овом селу²⁰? Први помен ове рукописне књиге налазимо у студији „Нешто о Босни Дабарској и Дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни” Илариона Руварца, објављеној у *Годишњици Николе Чупића* 1878. године²¹, гдје учени Руварац овај „молитавник”, на који је наишао у патријаршијској библиотеци у Карловцима, третира као доказ о постојању манастира у Возући, јер очито није знао гдје се налазе село Детлак и ријека Укрина! Потпун запис о поручиоцу, писару, мјесту и времену настанка ове рукописне књиге потом је објављен у првој књизи *Српских записа и натписа* Љубомира Стојановића 1902. године²², али ту се не помиње ни један манастир.

Одакле потиче прича о манастиру Детлак?

Манастир Детлак у научној литератури се први пут спомиње у књизи *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* Владимира Р. Петковића из 1950. године: „Детлак, манастир у Босни. Није

²⁰ Из ове хронологије изузима се доста узбудљива, помало бизарна, наратива која се одвијала мимо научне методологије и научних аргумената. Наиме, неке претпоставке о постојању манастира Детлак посебно су актуелизоване негдје од 2000. године, али су, нажалост, добиле чудан и погрешан смјер. Запис да је у селу Детлаку 1628. године преписан један молитвеник, који је од И. Руварца преузео и Љ. Стојановић, усменим путем на чудан начин се трансформисао у податак да се постојање манастира Детлак потврђује једним сасвим другим, у науци непознатим рукописом. Тај рукопис именује се као *јеванђеље* писано у селу Детлаку на ријеци Укрини 1509. године, које се налази у Народној библиотеци у Букурешту. Овај податак, о коме не постоје никакви научни извори, дошао је из тадашњег врха Зворничко-тузланске епархије и први пут је објављен у локалном *Дервентском листу* половином 2003. године. На основу њега локалне црквене и цивилне власти тога краја дале су се у потрагу за остацима манастира. То мјесто је „пронађено” и освештано, раскрчен је простор око њега, направљен приступни пут и почело је прикупљање средстава за обнову манастира коме је на загонетан начин дато име Светог Николе. Археолошка ископавања Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС из Бање Луке, обављена 2007. године, нису потврдила постојање црквеног објекта на том мјесту.

²¹ Иларион Руварац, наведени рад, стр. 258.

²² Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. Сакупио их и средио Љуб. Стојановић. Књига I, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици српскоме језику, књ. I, Београд 1902, стр. 315–316.

проучен”²³. Више од тога на овом мјесту нема ништа. Касније, овај манастир успутно спомињу Здравко Кајмаковић²⁴ и Олга Зиројевић²⁵, али у оба случаја као проблематичну и још увијек недоказану чињеницу. Каснији аутори су све ближи претпоставци о постојању овог манастира. „Претпоставка да се у Детлаку или његовој најближој околини налазио манастир није без основа”²⁶, сматра Татјана Суботин Голубовић. Она наводи и неке друге индикате из околине Детлака који упућују на постојање манастира, дозвољавајући могућност да он и није морао постојати баш на том мјесту. Позивајући се на истраживања Адема Ханџића „који је обрадио турске изворе између 1570. и 1600. године”, она претпоставља да Ханџић том приликом није наишао на податак „о постојању манастира јер сигурно не би пропустио да укаже на њега”. На основу тога закључује да је манастир „вероватно основан после 1600. године”²⁷. У тренутку када се успоставља оваква претпоставка још није било изашло репринт-издање *Детловачког евхологиона*, којим је прецизно утврђено да је један његов дио настао у периоду 1550/1560. године. Ако је манастир Детлак основан после 1600. године, то би значило да је један дио овог рукописа настао прије, а један после његовог оснивања, што није вјероватно. Вриједи навести и становиште историчарке Јелене Мргић која сматра да за манастире „попут Папраће, Ломнице, цркве Грабове, касније и Озрена, Возуће, Удрима-Гостовића” постоје писани докази, „док се постојање Детлака, Липља, Ступља и Осовице може документовати из старих српских записа и археолошких налаза”²⁸.

3.

Чини се да данас међу научним радницима доминира схватање како се о постојању манастира Детлак са сигурношћу не може говорити све дотле док се археолошким путем не пронађу остаци црквеног

²³ Др Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Посебна издања, књ. CLVII, Одељење друштвених наука. Нова серија, књ. 4, Српска академија наука и уметности, Београд 1950, стр. 86.

²⁴ Здравко Кајмаковић, „Око проблема датације православних манастира у сјевероисточној Босни са посебним освртом на Папраћу”, *Наше старине*, XIII, 1972, стр. 154.

²⁵ Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, ИРО Народна књига – Историјски институт у Београду, Београд 1984, стр. 90.

²⁶ Татјана Суботин-Голубовић, наведени рад, стр. 125.

²⁷ Исто, стр. 125.

²⁸ Јелена Мргић, стр. 373.

објекта у оквиру кога је он дјеловао. У својој књизи *На трагу манастира Детлак* аутор ових редака је изнио и образложио претпоставку да је скромни богослужбени објекат за којим трагамо и с којим можемо довести у везу настанак *Евхологиона*, био лоциран у подножју њиве под именом Ћисовина и да су га сачињавали једно удубљење у камену у облику олтара и дрвена грађевина (можда и с нешто камена) испред тога удубљења, као други дио тога сакралног објекта.

Име тога налазишта и те локације захтијева прецизније одређење. У досадашњој научној литератури оно се на једном мјесту конкретније именује као испосничка ћелија²⁹, на другом се шире описује као камено удубљење које је са дограђеним дијелом од дрвета својевремено могло сачињавати скромни богослужбени објекат општег (парохијалног и манастирског карактера)³⁰, док се у *Приједлогу за утврђивање непокретног културног добра од великог значаја. Културно-историјски комплекса Детлак* Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС ова локација именује појмом *Археолошки локалитет пећине*. Тај појам је на неки начин постао и „званичан”, јер је под тим именом унесен и у поменути *Одлуку о утврђивању културно-историјског комплекса Детлак културним добром од великог значаја*, коју је донијела Влада РС. У складу с тим то мјесто се именује и појмом *Пећине*. Иако је на неки начин озваничено, то је врло несретно и неадекватно име за ову археолошку локацију, јер се напросто не ради ни о једној ни о више пећина, него о обичном удубљењу у камену стијену олтарског облика.

Овој археолошкој локацији би очито требало да се да јединствено, адекватније „име и презиме”. Тренутно се налазимо у доста деликатној позицији: називи Пећина/Пећине и испосничка ћелија не одговарају стварности, али су, упркос томе, увелико ушли у употребу. На другој страни, име које је најближе ономе што та локација стварно јесте није лако формулисати. Описно речено, то је камено удубљење у облику олтара, испред кога је био дограђен дрвени објекат (можда с нешто камена), који је највјероватније вршио функцију богослужбеног објекта. С тим се углавном сви слажу. Уосталом, на основу тога је та

²⁹ Милан Ђурђевић, *Извјештај Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске о пробном археолошком истраживању на мјесту могуће локације манастира Детлак*, Доњи Детлак, Извјештај са пробног археолошког истраживања. Овај извјештај први пут је јавно публикован у мојом књизи *Трагом манастира Детлак* (стр. 118).

³⁰ Станиша Тутњевић, *Трагом манастира Детлак*, Свет књиге, Београд 2008, стр. 100–112.

локација и проглашена непокретним културним добром од великог значаја. Али, ту некако, чини се, сви застају.

„Свети” карактер томе мјесту у писменом облику (овдје, наравно, баратамо искључиво са писменим и јавно доступним документима!) први је дао археолог мр Милан Ђурђевић у извјештају са једног пробног археолошког истраживања у Доњем Детлаку о „мјесту могуће локације манастира Детлак”, започетим 16. марта 2007. године³¹. То мјесто он је именовао монашком испосницом: „Обиласком терена у околини локалитета Амбарине открио сам монашку испосницу уклесану у стијени одмах испод Амбарина”. Из контекста може се закључити да он манастир замишља у непосредној близини тога мјеста: „Испосница, Амбарине и црква изнад Амбарина су простор гдје треба тражити остатке манастира Детлак”³². Појам испосница, односно испосничка ћелија, касније се доста уобичајио. Аутор тога појма, међутим, осим поменуте реченице није рекао ништа више, али се наговјештава да га је на то подстакла једна информација коју је чуо од мјештана: „Простор на коме се налази црква мјештани зову ћелија, што је свакако изведено од грчке ријечи келија”³³. Чини се, међутим, да се овдје ради о неспоразуму. Аутор ових редова одрастао је у селу Д. Детлаку, први разред основне школе завршио је у зградици која се и данас налази на том мјесту, али ни тада, ни касније није чуо да се тај простор зове ћелије.

У питању је заправо ово: објашњавајући положај археолошке локације Амбарине, Коста Херман 1892. године каже да се амбарине налазе „једва 120 корака југозападно од црквице у гробљу на некој положитој чистини између шикарја”³⁴. Такве црквице поред гробља постојале су у великом броју села и, осим за сахране, служиле су и за друге вјерске обреде. Звале су се капеле или ћелије. У оквиру дервентског презвитеријата тада у парохији Сочаница Велика, на примјер, имамо двије још неосвећене капеле, једну у Сочаници, подигнуту 1885, и другу у Кладарима, подигнуту 1895. године. Испред једне такве капеле – ћелије поп Јовица је 1834. године у Дервенти држао говор прије него што ће подићи буну. Имамо и сасвим прецизан опис „какве су тадашње капеле, назване ћ е л и ј е, биле и какве је допуштала турска власт да се праве. Градња ћелија допуштана је под условима да не смију бити зидане него од дрвета, и да не смију ничим бити стално покривене. При

³¹ *Извјештај Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске о пробном археолошком истраживању на мјесту могуће локације манастира Детлак*, број 613, од 10. 4. 2007.

³² С. Тутњевић, наведени рад, стр. 118.

³³ Исто, стр. 118.

³⁴ К. Херман, наведени рад, стр. 243.

градњи не смије бити гвожђа, на примјер ексера, нити икакве боје; прво није допуштано да не би ћелије биле тврде и дуготрајне, а друго да не би биле шарене и лијепе”³⁵. Црквица у Детлаку, о којој нас извјештава Херман, заправо је једна таква капела, односно ћелија. (То питање сам опширније већ разјаснио у књизи *На трагу манастира Детлак*, стр. 107.)

У обимној и веома документованој монографији о Д. Детлаку *Детлак село између двије ријеке* Војислава Новића такође нема помена о томе да се локалитет у непосредној близини данашње цркве звао ћелије, али се даје нешто више података о поменутој ћелији – црквици: „Милан Ђукић (1916) прича да је ћелија употребљавана и након што је направљена нова црква. И сам се, као и остала дјеца, прије одраслих, причешћивао у ћелији”³⁶.

Колико је могла бити стара та црквица? Поп Дамјан Поповић, кога биљежимо као првог свештеника у Детлаку пред крај турске владавине, рукоположен је и постао поп у овом селу 1863. године (за ранији период немамо писаних података), гдје је касније службовао пуних 37 година. Матичне књиге у Детлаку се воде од 1872. године. Могло би се претпоставити да је службу божију одржавао управо у тој црквици, било да је отприје постојала или да ју је он изградио. Иако је рођен у Детлаку, он је, очито, већим дијелом живио у Дервенти, гдје је и умро и сахрањен. Када је изабран за протопрезвитера 1883. године, једно вријеме је био и „дјејствителни протопрезвитер дервентског протопрезвитерата”, што је очито изискивало живот у Дервенти³⁷. Према црквеним подацима из 1882. године, Детлак припада једној од двије парохије дервентског протопрезвитерата (западној), а на њеном челу стално је Дамјан Поповић. Према тим подацима, Црква Успенија Пресвете Богородице у Дервенти „служила је и за једну и за другу парохију”³⁸. Исту парохијалну подјелу потврђују и подаци из 1883. и 1886, све до 1900. године, што значи да је Дамјан Поповић, као администратор те парохије и даље користио цркву у Дервенти. У вези с тим поставља се питање чему је служила и колико је стара црквица коју помиње Херман 1892. године. Очито је да је Дамјан Поповић главне парохијалне

³⁵ К. К., „Три поповске буне”, *Развитак*, 1910, 5. и 6, стр. 160.

³⁶ Војислав Новић, *Детлак село између двије ријеке*, Свет књиге, Београд 2008, стр. 37.

³⁷ „Читуља. Дамјан Поповић”, *Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног народа у Босни и Херцеговини*, год. XIV, 1900, бр. 16, стр. 254–255; 31. август.

³⁸ *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за годину 1882*, Сарајево 1882, стр. 23.

послове за Детлак обављао у Дервенти, а да је сахране и друге пригодне обреде вршио у поменутој црквици. Херманову претпоставку да је тадашње гробље у Детлаку старо око 200 година, не би било оправдано узимати као мјеру за старост ове црквице.

Према званичним црквеним документима Црква Успенија Пресвете Богородице у Дервенти је „подигнута 1855, а освећена 1862”³⁹. Иако се у вријеме поп Јовичине буне 1834. године у Дервенти помиње и једна ћелија на Ћелару, вјероватније је да је црквица у Детлаку једна од вршњакиња оне коју срећемо у Великој Сочаници 1885. године, а која је свакако изграђена прије него што се помиње у званичним црквеним извјештајима. То је свакако онај временски период при крају турске владавине у Босни, када је због притиска Европе на Турску положај хришћанског становништва био повољнији и када су услови за изградњу богомоља били нешто повољнији. То потврђују и званични црквени подаци по којима су у дервентском презвитерату „све цркве подигнуте у другој половини XIX вијека”⁴⁰. То је отприлике и временски оквир у коме је подигнута поменута црквица – ћелија у Детлаку. Гробље у Детлаку очито памти неко раније вријеме, када су Турци тек дошли у ове крајеве и када је на овом мјесту постојао знатно живљи духовни живот, чији континуитет су прекидали аустријско-турски ратови и помјерања становништва карактеристична за то погранично подручје.

Не зна се када је ова црквица – ћелија срушена. Њено повезивање са испосничком ћелијом, нема оправдања, јер се ради о двије сасвим различите ствари које се не могу објашњавати једна другом. Чињеница је да досад нико није понудио никакав, ни археолошки ни културолошки податак на основу кога би се то мјесто могло препознати као испосничка ћелија. Према сврси којој испосничка ћелија служи не би се очекивало да буде обликована додатном дорадом каменог удубљења у облику олтара, а поготово не би било вјероватно да се испред ње дограђује и дрвени дио објекта. За испосничку ћелију би се тешко могло рећи да је сакрални објекат који ипак подразумијева неку градњу. Испосница је првенствено молитвено мјесто за те сврхе обликовано даром природе. Отуд би аргументе, ако их уопште има, да се овдје ради о испосничкој ћелији, требало поткријепити неким конкретним археолошким или културно-историјским податком који би био у складу са изворним схватањем подмижавања. Једини аргумент је претпоставка да

³⁹ *II. Шематизам Православне Српске Митрополије Бањалучко и Бихаћке за годину 1911*, Бања Лука 1912, стр. 132.

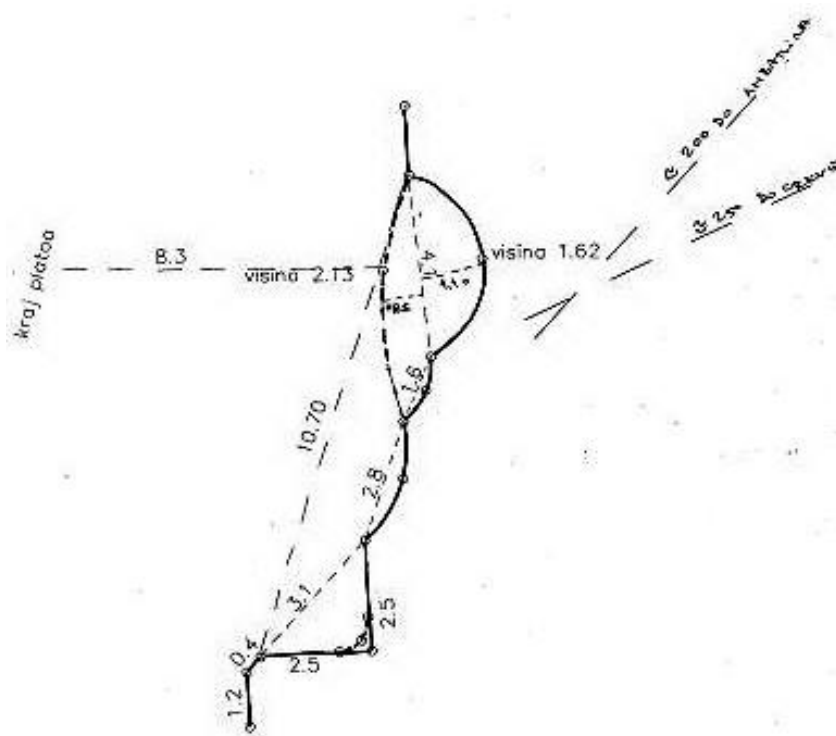
⁴⁰ *Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901. – сто година послје* –, Бања Лука 2001, стр. 127.

је у близини овог мјеста постојао „прави” манастир. Али, о постојању таквог црквеног објекта нема никаквог трага.

У покушајима да разријеше енигму манастира Детлак многи указују на могућу локацију гдје би га евентуално требало тражити и првенствено „типичну” на простор око данашње цркве. Било би заиста пожељно обавити темељна археолошка истраживања на том простору, али се чини да изгледи за повољан резултат нису велики. Ево зашто. То није велики простор и на њему је и до сада већ доста копано, али трагова неке грађевине није било. Већи дио тога простора заузима гробље, а неки гробови су већ сасвим близу цркве⁴¹. Приликом копања тих гробова није се наишло ни на шта што би било интересантно за нашу тему. Неки претпостављају да је садашња црква можда изграђена на темељима некадашњег манастира. Та је црква завршена 1913. године, има велике темеље од обрађеног камена, за које је очито требало дубоко копати. Да је ту било икаквих остатака неке друге грађевине, више је него вјероватно да би били уочени. Старија од ове цркве је она црквица, тј. дрвена капела, односно ћелија коју помиње Коста Херман. Она се налазила отприлике на оном мјесту гдје се данас налази кућа коју су недавно мјештани изградили за потребе цркве. Ваљда је и за поменућу црквицу бар нешто морало да се копа, а за солидно грађену нову црквену зграду су свакако копани дубоки темељи. Није ништа уочено. У близини цркве и те зграде је и некадашња стара црквена кућа, која је после 1945. године служила као школа. И за њене темеље морало је да се копа. Ни тада нико није ништа примијетио. У најновије вријеме постаљен је један онижи бетонски зид којим се црква одваја од гробља, јер су гробови већ непримјерено копани у непосредној близини цркве. И за тај зид је требало копати темељ, али ни ту се ништа није указало. Сав је, дакле, простор који се „кандидује” за локацију некадашњег манастира у ствари прекопан. Није то копање било смишљено и планско, нити довољно дубоко да би задовољило критеријуме археолошких истраживања, али је ипак довољно као индикација да на том простору не би требало очекивати позитиван исход ни када би ту била подузета професионална археолошка истраживања.

⁴¹ Да је било таквих прекопавања свједочи и један детаљ везан за изградњу цркве: „Постојећа црква саграђена је више мале црквице, тј. ћелије. Копајући темеље људи су утврдили да је на западној страни терен мекан па су темеље цркве помјерили према истоку и тако захватили и неке гробове. Прича се, да је темељ цркве на лијевој страни олтара захватио и гроб Јосифа Новића који је умро 1907. године. Гроб је био свјеж па су то многи запамтили и препричавали” (Војислав Новић, *Детлак село између двије ријеке*, стр. 38).

Између осталог и то је разлог што је аутор овог текста од самог почетка сматрао како нема оправдања да се удубљење у стијени у облику олтара испод њиве Ћисмовина третира као испосничка ћелија, него да би то прије могао бити олтарски простор сакралног објекта за којим трагамо, у чијем саставу је био и испред дограђени дио богомоље, који је у међувремену уништио зуб времена. За то је дао опширно образложење у књизи *На трагу манастира Детлак* (стр. 100–112), у коме је посебно упозорио на ручну обраду тога каменог удубљења, која потврђује да је оно кориштено за боравак људи, а посебно на полукружну, скоро три метра дугу уклесану линију на каменој плочи која наткрива то удубљење и која смјером тога полукруга и положајем на источној страни представља фактичко одвајање олтарског простора од осталог дијела скромног црквеног објекта. Књига се завршава следећим закључком: „У овој прилици смо се усудили успоставити само једну претпоставку која се односи на поменуто камено удубљење у близини Амбарина, цркве и гробља испод њиве Ћисмовина. Даљи траг према манастиру Детлак сада могу утрти једино археолошка истраживања”⁴².

Слика 1. Положај и размјере каменог удубљења (Ђорђо Тутњевић)

⁴² С. Тутњевић, *На трагу манастира Детлак*, стр. 112.

Археолошка истраживања која је након тога 2009. године подузео Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, ту претпоставку су оснажила. Показала су да је испред поменог каменог удубљења које подсјећа на олтарски простор, заиста постојао и дограђени дио објекта – пронађени су остаци дрвених стубова и ковани ексери као доказ да је ту била дрвена грађевина (вјероватно у комбинацији са каменом), те разни артефакти који свједоче да су ту боравили људи у разним временским периодима. (Положај пронађених стубова видјети у раду Љубице Срдић, а пронађене археолошке артефакте, укључујући и средњовјековне коване ексере у раду Милана Ђурђевића.)

Снага тих претпоставки посебно је дошла до изражаја када је иза тога 2010. године покренут поступак за заштиту читавог тога простора, и оне су неоспорно биле пресудне да се међу заштићеним културним објектима Културно-историјског комплекса Детлак нађе и то мјесто. Те су претпоставке посебно узете у обзир у предлогу за заштиту, који је Влади РС поднио Републички завод за заштиту природног и културног наслеђа РС, гдје се каже следеће: „Испред ручно обрађиваног удубљења на платоу, који заузима површину 10 x 8 метара, могао је бити каменом или дрветом дограђен дио већег објекта сакралног карактера. На ту могућност асоцира и полукружна линија дебљине прста дуга 2,7 м, укопана на каменом стропу, која је могла имати функцију окапнице, али је могла значити и замишљену или фактичку линију раздвајања олтарског простора. Простор у стијени има облик полукружне апсиде висине 2,35 м, ширине отвора пећине 5,50 м и дубине полукружног облика од 2,10 м. (...) Удубљење у стијени, створено радом људских руку, неодољиво подсјећа на олтарски простор неке богомоље. Остаци дрвених стубова указују на постојање дрвене конструкције испред тог простора. Можда је овдје и настао натпис који помиње Детлак и Укрину”⁴³. Те претпоставке очито је уважила и Влада РС, када је званично донијела одлуку да се и то мјесто прогласи културним добром од великог значаја.

⁴³ *Приједлог за утврђивање непокретног културног добра од великог значаја. Културно-историјски комплекс Детлак непокретно културно добро од великог значаја, Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, Бања Лука 2010, стр. 7.*

4.

У коначном, чини се да ипак нема дилеме: контуре сакралног објекта за којим трагамо назире се испод њиве Ћисмовина, недалеко од Амбарина, гробља и садашње цркве. Његов мали олтарски простор, попут некадашњих ранохришћанских храмова, уочава се у каменом удубљењу, испред кога је, у складу са скромним материјалним и технолошким могућностима локалног становништва и тадашњег начина грађења, био направљен дрвени дио објекта, евентуално са нешто необрађеног камена. То удубљење у камену природа је „наткрила” слојевитом каменом плочом, на којој је руком усјечена полукружна линија дужине близу три метра, дебела као палац на руци. Савијеним обликом она визуелно на источној страни затвара један омањи простор испод камене плоче који је, без сумње имао улогу олтара. Да ли је и како том линијом омеђени олтарски простор на стропу и у доњем дијелу физички био ограђен од осталог дијела грађевине, не може се сасвим поуздано рећи, али се у складу са читавим тим простором, скромним изгледом и карактером објекта, а водећи рачуна о расположивим грађевинским могућностима из тога доба, може приближно вјерно замислити. То потврђују и неки археолошки артефакти нађени под земљом испред тог каменог удубљења – међу којима је, поред осталог, и „неколико средњовјековних гвоздених клинова”⁴⁴ (видјети у раду Милана Ђурђевића).

Међутим, многим ни ове археолошке чињенице, ни раније помануте културолошке претпоставке нису довољне да би им назначене контуре скромне богомоље мјешовите парохијално-манастирске функције биле довољно увјерљиве и вјеродостојне. На другој страни, те исте чињенице и претпоставке толико су очите и сугестивне да их је веома тешко занемарити и оспорити.

У таквој ситуацији неке од њих ипак би требало још једном размотрити и видјети шта је у њима увјерљиво, а шта није.

Што се тиче културолошких претпоставки о постојању манастирске мисије у Детлаку поменућемо само ону да су крајем XVI и почетком XVII вијека у Детлаку настала најмање два рукописа који су 1628. године спојени у јединствен конволут. У том подухвату од 1650–1660. до 1628. учествовала су најмање четири свештена лица, а конкретно 1628. године, када је довршен тај посао, у Детлаку су била најмање три свештеника. Отприлике у то вријеме (1604. године) на ширем подручју Детлака пописано је, као што смо напријед рекли, свега 29 домаћинстава са пореским обавезама (фуснота број 55). За тако мали број парохи-

⁴⁴ Исто, стр. 7.

јана очито нису била потребна три свештеника, при чему је постојала могућност да их је било и више. Очито је да осим пароксијалних послова, преписивањем богослужбених књига они врше и манастирску мисију и да је за активност толиког броја свештених лица у једном малом селу, у исто вријеме, морао постојати неки богослужбени објекат.

Што се тиче археолошких чињеница, прије свега треба имати на уму да ни у наговјештајима нема трагова неког другог сакралног објекта осим каменог удубљења у стијени у облику олтару у дну њиве Ћисмовина. Под претпоставком да то није оно богослужбено мјесто за којим трагамо, требало би да дамо одговор на нека неизбјежна питања. Требало би прије свега одговорити на питање шта је представљала и чему је служила та комбинована грађевина с обзиром на то да је уређивана за боравак људи и да су ту нађени трагови људског боравка? Претпоставка да је то била испосничка ћелија, већ раније је убједљиво искључена. Уосталом, за испосницу можемо можда и рећи да је нека врста сакралног мјеста, али не и да је сакрални објекат.

Помисао да је то могла да буде нека врста објекта за становање тешко може да буде реална, јер ни у Детлаку ни у било ком од околних села није забиљежен такав начин градње за становање. Колико се зна, од када постоји ово село, једини објекат од камена у њему је садашња црква из 1913. године. Градитељска традиција у читавом овом крају доста је скромна – за градњу кућа користило се дрво и непечена цигла (ћерпић). У употреби је доста био и камен: овдје су боље куће имале подрум зидан од камена, који је служио као остава за намирнице, али је према потреби могао да буде заштита и од елементарних или ратних катастрофа, као мјесто за скривање од непријатеља, и сл. Од камена су прављени темељи бољих кућа, каменом су зидани и бунари, азне, и сл. Али ништа од тога није аналогно начину градње и намјени објекта који смо идентификовали у дну њиве Ћисмовина. Што се тиче амбарина већ смо рекли да је то дјело људских руку које се ни по времену настанка, ни по функцији, а посебно по стилу градње и замашности подухвата уопште не може поредити са овом грађевином.

На крају, остаје, онај полукружни, у камени строп укопани жилијб, односно линија која пресудно доприноси визуелном и фактичком обликовању тога простора у форму црквеног олтару (в. Прилог 5в). То је „ситница” коју многи занемарују. А тај ситни и „безначајни”, готово мистични знак ипак на неки начин треба објаснити. Јасно је да се не ради о полукружној линији са неком прозаичном практичном функци-

јом⁴⁵, већ да је у питању хришћански симбол који се ту није случајно нашао.

Ту се заправо ради о кључном знаку наше културне и духовне традиције. Импресионира начин како се у датим, веома скученим и на сваки начин ограниченим околностима и могућностима, у стропу једног каменог удубљења трајно реализује узвишена идеја црквеног олтар као прва, основна и непролазна претпоставка црквеног обреда и објекта у коме се он врши. Та полукружна линија у камену, сама за себе, и када је највећи дио објекта вријеме однијело, како год да је он изгледао, представља трајан, неочекиван, уникатан и узбудљив траг сопствене духовне и културне хришћанске свијести и припадности коју једна људска заједница просљеђује својим потомцима и у најскромнијим приликама и околностима. Тако сажета порука будућим покољењима, сведена само на једну овакву замишљену полукружну линију олтар у камену, свједочи о томе како снага вјере једног народа и основна обиљежја његовог идентитета у свим околностима успијевају да се кодирају у неопозив знак о себи, који само ваља знати прочитати и разријешити његов смисао. Макар било и нескромно, ми мислимо да смо у томе успјели: према свему што нам је до сада познато, а више од тога ћемо изгледа тешко дознати, културолошка истраживања и археолошки налази упућују да се остаци скромног сакралног објекта налазе у склопу тога каменог удубљења олтарског облика у дну њиве која се зове Ћисмовина, недалеко од данашње цркве и гробља у Доњем Детлаку.

Колико год ова археолошка локација изјавно или прећутно имала статус сакралног објекта (уосталом на основу таквог статуса је и заштићена), и колико год ни у наговјештајима нема неких других трагова средњовјековног црквеног објекта за који би се могла везати манастирска мисија, потврђена *Детловачким евхологионом*, већина научних радника склона је да питање откривања (убификације) манастира Детлак и даље сматра отвореним. Сматра се напросто да за то још увијек нема довољно материјалних доказа и да треба подузимати нова истраживања.

⁴⁵ Да уклесана линија није могла имати функцију окапнице, односно да није служила као нека врста „олука“ који спречава подлијевање воде на каменом стропу, учесници овог научног симпозијума могли су да се увјере на лицу мјеста за вријеме посјете Детлаку. Тих дана падала је киша и дио каменог стропа био је влажан, а та влага несметано је прешла преко те линије и проширила се на већи дио каменог стропа. Проблем заштите читавог објекта од кише није било тешко ријешити на другачији, једноставнији начин, уз употребу дрвене шиндре, сламе од ражи, и сл.

Ја у том погледу нисам велики оптимиста и мислим да до нових, озбиљних археолошких и културолошких истраживања задуго неће доћи, а ако до њих и дође, да онакав манастир какав очекујемо нећемо пронаћи. Мислим да је довољно да озбиљно и темељно укажемо на оно што је реално могло постојати и стварно постојало у скромним материјалним и културним условима у којима је живио народ ових крајева. У вези с тим прије свега треба имати на уму оно што је напријед речено о томе како се схвата појам манастира и у којим све облицима и видовима се појављивала манастирска мисија у духовном и културном животу српског народа.

Ма како га дефинисали и ма шта мислили о овом простору, неке чињенице и већ јавно објављене научне претпоставке које га овако или онако доводе у везу са неком врстом сакралног објекта, не могу се поништити, а тај простор препустити забораву и пропадању док се не дође до евентуалних нових и поузданијих, али ипак неизвјесних доказа и спознаја. Зато је већ сада неопходно ово мјесто јасно обиљежити и обезбиједити његову најнужнију конзервацију и заштиту.

5.

У хронологији догађаја везаних за постојање манастира у Детлаку након овог археолошког ископавања, кључно мјесто заузима репринт-издање *Детловачког евхологиона* из 2011. године.

Тај рукопис у науци срећемо и под именом *Детлачки евхологион* и *Евхологион из села Детлака*. Мада се ниједно од ових имена не би могло сматрати некоректним, за даљу научну употребу добро би било објаснити како је дошло до имена под којим га у литератури срећемо, а по могућности, али не по сваку цијену, тежити и извјесном уједначавању. Овај рукопис, као што је раније речено, први је у научној литератури поменуо Иларион Руварац и именовао га као „молитавник”, тј. молитвеник. У том погледу ништа нису мијењали ни други аутори када су успут и спорадично у неким приликама цитирали Руварца. Када је вршена каталогизација овог рукописа у Библиотеци Српске патријаршије, он је именован као евхологион. Тај појам, као грчки назив за молитвеник, широко је био у употреби као ознака за ову врсту богослужбене књижевности. Пошто је приликом каталогизације први пут извршена права стручна експертиза овог рукописа, то је разлог што се у каснијој научној литератури он првенствено среће под именом евхоло-

гион. У најновије вријеме ова књига именује се и као молитвослов – збирка, скуп молитава⁴⁶.

У црквеном животу било је у употреби доста рукописних и штампаних књига оваквог и сличног карактера које су називане општим функционалним именом „требник”, „молитвеник” или „евхологион”, а само мањи дио њих је ауторизован и локализован у смислу да се зна ко их је, за кога и гдје писао. Ти подаци били су драгоцјени за идентификацију оваквих рукописа и књига за научне и културне потребе, која је вршена обично према неком од тих података. У случају рукописа о коме овдје говоримо најсталнији и најпоузданији податак је мјесто гдје је настао – село Детлак⁴⁷, па се у његовој идентификацији природно наметнула припадност томе селу, изражена придјевом „детловачки”, дакле *Детловачки евхологион*. По језичком осјећању свих који нису из овог села и околине присвојни придјев од Детлак може бити само детлачки/-а/-о. Такви преовлађују, па је могуће да ће и у науци појам *Детлачки евхологион* бити чешће употребљаван. Међутим, по правопису би било правилније *Детловачки евхологион*, јер се присвојни придјев у облику детловачки/-а/-о одувјек и дословно употребљава управо на мјесту гдје је првобитно и настао: у селу Детлаку и околним селима. Објашњење ове појаве налази се у сфери језичког памћења о коме је било говора напријед, гдје смо говорили о имену села Детлак. У облику присвојног придјева детловачки/-а/-о језик очито памти једну социолингвистичку ситуацију која је касније заборављена и ишчезла, а која упућује и на првобитно име села Детлак, вјероватно Детловац.

Приређивање репрезентативног издања *Детловачког евхологиона* било је повјерено истакнутим стручњацима за ову област српске књижевности и писмености који су, чини се, тај посао обавили веома одговорно, професионално и критички. То је уродило низом нових, досад непознатих научних чињеница о овом рукопису. Међу првим и најзначајнијим је откриће филигранолога Радомана Станковића из Народне библиотеке Србије, који је на основу водених жигова на папиру утврдио да је старији и обимнији дио овог рукописа настао између 1550. и 1560. године. Та књига је, дакле, била у употреби седамдесетак година прије него што је 1628. године завршен и с њом спојен други, млађи дио *Евхологиона*. Графолошко-текстолошку анализу веома темељно и

⁴⁶ Видјети текст Владимира Вукашиновића у овом зборнику.

⁴⁷ Могли бисмо га назвати и по ономе за кога је писан, тј. у чијем власништву је био (презвитер Милеш) или према ономе ко га је писао (Захарије Возућанин), али ти подаци се ипак засигурно односе само на један дио тога рукописа, који је настао касније.

исцрпно обавиле су библиотекарке Библиотеке Матице српске Душица Грбић и Катица Шкорић које су утврдиле да је прву, ранију књигу писала једна рука, данас још увијек непознатог писара, а да су у писању друге учествовала два лица, од којих је једно такођер непознато, а друго је Захарије Возућанин, који је написао највећи дио тога рукописа, дописао неколико недостајућих листова старије књиге и заједно их спојио и повезао у јединствен књижни конволут. О томе је на лицу мјеста оставио и неубичајено обиман и прецизан запис (в. **Прилог 4** – запис о времену, мјесту настанка и ауторима *Детловачког евхологиона*).

Посебно ваља истаћи њихову оцјену да је рукопис у обје књиге лијеп и исписан⁴⁸ и да се по свим карактеристикама овог преписивачког рада може претпоставити да су преписивачи радили у неком од већих преписивачких средишта гдје су могли имати исте узор, те да су за собом, могуће, оставили још оваквих и сличних преписа. Утврђено је да су обје ове књиге писане српкословенским језиком, да припадају постресавском раздобљу српске писмености и да су сва три писара користила полуустав са извјесним присуством и брзописних слова, држећи се ресавског правописа са примјесама рашких црта, а да је као предложак послужио *Гораждански*, односно *Милешевски молитвеник*.

Полазећи управо од питања предложака, Владимир Вукашиновић извршио је идентификацију жанровског карактера ове богослужбене књиге у контексту евхолошке књижевности тога доба, при чему је у разматрању неких њених аспеката направио нове и смјелије кораке. Упозорио је на мјестимично неочекиване неподударности са поменутих предлошцима који нису били и једини у складу са чињеницом да преписивач у извјесним приликама према сопственим критеријумима, жељама наручиоца или намјени наручене књиге понекад нешто слободније врши избор грађе из изворника из кога је преузима. Такве „ауторске” карактеристике посједује и *Детловачки евхологион* који је доста уочљив примјер како преписивачки посао прераста у ауторски, односно редакторски рад којим су преписивачи „на извјестан начин покушали да замене више богослужбених књига”. Анализирајући структуру овог зборника, Вукашиновић даје неколико прихватљивих претпоставки којима би се његово структурно устројство могло објаснити контекстом у коме је вршио своју функцију, контекстом у оквиру кога су, могуће, постојале и друге, за нас несачуване, књиге евхолошке ли-

⁴⁸ Засада остаје неразјашњено зашто је Иларион Руварац за тај молитвеник рекао да је „врло рђаво писана књижица” (Руварац, стр. 258). Можда је у питању веома висок критеријум овог великог znalца црквене литературе. У супротном, и то би био један од доказа скромних услова и околности у којима је овај рукопис настао.

тературе различите намјене. Наша очекивања да ће се садржајем *Детловачког евхологиона* потврдити претпоставке о постојању манастира у Детлаку нису се испунила, али нису потпуно ни демантована. Преписивачи овог рукописа су, каже Вукашиновић, „у структуру овог зборника, поред молитвословних чинова, унели и елементе служби дневног, седмичног и годишњег богослужбеног круга, и овим конволутом, на извештан начин, покушали да замене више богослужбених књига”⁴⁹. У тим тешким и оскудним временима, када није било довољно књига за све аспекте вјерског живота, овакви вјерски приручници „настојали су да ширином свога садржаја обухвате вишенаменске црквене потребе: како оне које се тичу манастира тако и захтева парохијског живота, али и архијерејске службе”⁵⁰. Недостатак монашких чинова у овом рукопису не значи да на истом мјесту није било и других књига у којима је било садржаја и за манастирску употребу. Али, чак и без тога, понављамо, до сада се није појавила ниједна хипотеза да је тај рукопис могао настати ван манастирског контекста и мисије коју су вршили манастири. Мада је и раније било познато да је један дио *Евхологиона* настао још у другој половини XVI вијека, објављивањем његовог репринт-издања са коментарима знатно потпуније је освијетљен вјерски живот на овом простору готово читав вијек прије него што је он 1628. године коначно уобличен и увезан у јединствен конволут.

Очито мимо воље и изван моћи потписаних приређивача, приликом објављивања овог издања дошло је и до једног озбиљног пропуста. Ради се о насловном натпису на луксузно урађеној кутији у којој се налазе репринт *Евхологиона* и књига коментара. Далеко највећи број читалаца први и једини сусрет са овим издањем имаће посредством те кутије. И они који буду у прилици да је отворе природно ће мислити да тај наслов одговара садржини *Евхологиона*. Сасвим је занемарљив број не само оних који *Евхологион* могу читати, него и оних који ће читати специјалистичке текстове из *Коментара*. Једину и праву информацију о овом спису објективно могу наћи на наслову кутије на којој стоји ово: „Евхологион 1550/1628 из Манастира преноса моштију Светог Николаја у Детлаку”. То се понавља и у „Уводној речи”, коју потписује епископ зворничко-тузлански Василије, гдје се каже да је Захарије Возуђанин „ову књигу писао у манастиру који прославља догађај преноса моштију светог оца Николаја, у селу Детлаку, поред реке Укрине, код града Дрвенте, у време српског архиепископа Пајсија и босанског ми-

⁴⁹ Протојереј-ставрофор др Владимир Вукашиновић, „Детлачки молитвослов – зборник”, *Евхологион. Коментари*, стр. 21.

⁵⁰ Исто, стр. 24.

трополита Исаије⁵¹. Такво име манастира се не помиње ни у тексту *Евхологиона* ни у стручним текстовима из *Коментара*. Питање манастира Детлак је доста сложено: име манастира у коме је настала ова књига је још увијек непознато и највјероватније га нећемо никад ни сазнати. Овдје је уписано име новог манастира, који је у Доњем Детлаку недавно основан. Парохијална Црква Светог пророка Илије у Детлаку, изграђена 1913. године, која је не баш сретно и умјешно адаптирана 2009. године (увелико је нарушен њен првобитни изглед), данас има статус манастирске цркве новооснованог манастира⁵², али она нема везе са мјестом у коме је настао *Детловачки евхологион*.

6.

Прецизно утврђена чињеница да се настанак једног, оног старијег дијела *Евхологиона*, може смјестити у распон од 1550. до 1560. године, указује на то да је извјесне вјерске активности на овом простору морало бити и прије доласка Турака. При томе треба имати на уму да је ово погранично подручје, гдје су се сучељавали интереси угарских, српских и босанских владара, а које је у вријеме када су у ове крајеве продрли Турци⁵³, било под угарском влашћу. То се сачувало и у народном сјећању: „Опште је предање у читавом крају да су ту некада владали и живели Маџари”. Истовремено, историјски подаци потврђују да је „један дио дервентске нахије поново био под Маџарима 1718–1739”⁵⁴. Судбину немирног пограничног простора ови крајеви дијелили су, дакле, и неколико вијекова након што су потпали под турску власт. Од тренутка када су овдје дошли Турци до настанка првог рукописа увезаног у овај конволут (1550/1560), прошло је, као што видимо, најмање 14, а највише 24 године. То је веома кратак период, па је реално претпоставити да је процес сазријевања и организације вјерског живота до нивоа када се почињу преписивати и богослужбене књиге овдје морао да траје много дуже. То значи да су Турци ту затекли уочљиву вјерску активност која је постојала још од раније. Из данашњег угла гледано,

⁵¹ Исто, стр. 9.

⁵² „У Доњем Детлаку код Дервенте, владика Зворничко-гузлански Василије освештао је обновљени храм Светог Пророка Илије. Том приликом владика је овај храм, који је стар више од 200 година, прогласио манастирском црквом” (http://pesa-pesa.blogspot.com/2009/10/blog-post_17.html **субота, 17. октобар 2009**).

⁵³ Турци су 1536. заузели каструм Добор на Босни и тиме је простор данашње Дервенте ушао у турску државу.

⁵⁴ Миленко С. Филиповић, наведени рад, стр. 75.

са историјском свијешћу о положају хришћана у највећем дијелу турске владавине у наредним вијековима, очекивало би се да су они одмах насрнули да затру све знакове и институције хришћанског живота, али у почетку очито није било тако. Јер, да се то десило у Детлаку и околини, не би постојали услови да се већ након првих двадесетак година њихове владавине појави један тако зрео облик вјерске и духовне активности као што је једна богослужбена књига која, опет, реално није могла настати изван каквог-таквог богослужбеног објекта. То је и разумљиво, јер њих није интересовао празан географски простор, него активан господарски живот затченог становништва од кога би што прије могли почети да убиру порезе. Тек касније ће почети процес исламизације: прва цамија на подручју данашњег града Дервенте изграђена је у периоду између 1570. и 1600. године, када се међу хришћанским становништвом за богослужбену активност већ увелико користи онај дио *Евхологиона* који је настао у периоду 1550/1560. године⁵⁵.

Назад>⁵⁵ Можемо, чак, знати и којем броју и којим парохијанима појединачно је вршена служба божија из тога молитвеника. Наиме, у попису из турских пореских књига 1604. године, као пореске обвезнике у Детлаку налазимо следећа кућишта: баштина Петра Јурићева, у посједу сина му Радоја; баштина Петра Радичина, у властитом посједу; баштина Николе Радованова, у посједу сина му Мартина; баштина Павела, сина Ђурђева, у посједу Богдана Ђурђева; баштина Живаља, сина Иванова; баштина Стипана Стипанића, у посједу Остоје Николина; баштина Николе, сина Радудова, у посједу Мартина Филипова; баштина Радула, сина Милошева; баштина Вујана Радинова, у посједу Видака Маркова; баштина Малине Миркова, у посједу Ивана; баштина Вуксана Радичина, у посједу Мартина Соланића; баштина Андрије Милутинова; баштина Шимуна, сина Радића, у властитом посједу; баштина Бране Мартинова, у властитом посједу; половина баштине Мартина Јаношова, у властитом посједу; баштина Јакова, сина Матијашова, у посједу Илије Јаковљева; баштина Миховила Соланића, у посједу Гргура Миховилова; баштина Николе, сина Јованова, у посједу Радосава, сина Антолова; половина баштине Драгојла Иванова; баштина Михаила Ђурина, у посједу Вучића Милунова; баштина Ђуре, сина Маркова; баштина Ивана, сина Михојилова; баштина Петра, сина Иванова, сада у посједу Стојана Ђурашинова; баштина Драгина Милутинова; баштина Бране, сина Иванова; баштина Остоје, сина Вилакова; баштина Михајла Божића. Двадесет и седам кућа било је задужено са по 280, а двије са по 140 акчи (половина баштине Мартина Јаношова, у властитом посједу, и половина баштине Драгојла Иванова).

Данас у Детлаку нема ниједног презимена са овог списка.

Број становника у селу касније се, изгледа, није осјетно увећавао, тако да пореске књиге из 1840. године у Детлаку помињу следеће обвезнике: Лука Станојевић, Лазо Билановић, Стеван Видић, Милић Станојевић, Вид Брестовац, Вук Мартић, Стојан Кесер, Вид Стокић, Петар Старчевић, Пане Станичић, Игњатије Суковић, Милинко Миодановић, Пано Дринић, Томо Мандић, Симо Џибрић, Симо Павловић, Анто Ђуричић, Вид Малтић, Мердо Планинац, Тешо Симић, Симо Чудић, Благоје Глишић,

Не можемо тачно знати како су се тада сналазили и чиме су се служили свештеници, али је очито да су нешто од богослужбених књига ипак морали имати и прије тога. Сада знамо да је примарни предлог за преписивање „Требника”, односно првог, старијег дијела *Евхологиона*, као и за касније дописивање његовог оштећеног дијела, по свему био *Гораждански молитвеник*, штампан 1523. године, односно *Милешевски молитвеник*, који је заправо препис *Горажданског* (1546). Сасвим је извјесно да је тај молитвеник-предлог оvdје био у употреби и прије него што се приступило препису једног његовог дијела, јер је вјероватније да је набављен непосредно по изласку из штампе него знатно касније, када је преписивање започето, и када би таква набавка била много тежа. Могли бисмо да идемо и даље: потреба да се набави таква књига свједочи да је и прије њеног изласка из штампе (1523) оvdје текао вјерски живот за чије је одржавање требало прибављати нове богослужбене књиге. То опет значи да се континуитет такве вјерске активности продужује и уназад, у претходни, XV вијек. Иоле провјерљивих даљих трагова уназад, нажалост, немамо.

Нема поузданих података на који начин је та активност прије тога била организована и ко су били њени носиоци. „Насељавањем српског становништва с влашким статусом, српска православна црква, присутна од краја 13. века постаје чврсто **организована**”⁵⁶.

Уопштено се говори о значајној улози у организовању и консолидовању вјерског живота које је извршио српски краљ Стефан Драгутин (1253–1316). У народу постоји предање да је он изградио и многе немањихке манастире по Босни⁵⁷. Краљ Србије био је од 1276. до 1282, а од

Никола Станојевић, Васил Башњаковић, Миле Раштаровић, Ибрахим Зукановић. (Превод дефтера тешањске нахије из 1256. (1840), Архив града Сарајева (превод Мирослав Нишкановић и Миленко Мандић). Међу њима има презимена која и данас постоје у Доњем Детлаку, Календеровцима и Горњем Детлаку (Видић, Брестовац, Кесер, Старчевић, Симић, Глишић).

Посебно је интересантно да 1604. године у Детлаку нема ниједне исламизираних породице, што није био случај са осталим селима, док се око два и по вијека касније (1840), спомиње само једно муслиманско име.

⁵⁶ Јелена Мргић, исто, стр. 373.

⁵⁷ „У народу је врло раширено мишљење да су православни манастири у североисточној Босни задужбине Немањића и такво мишљење има присталица и међу писцима, па сам и ја сâм некада тако мислио за манастир Гостовић. Међутим, то се не може ничим доказати, а озбиљни разлози и несумњиве чињенице говоре да су ти манастири подизани крајем 16. и почетком 17. века. Додуше, то не значи да они нису могли да буду подигнути на месту где је и раније постојала нека црква или у близини таквог места. (Мил. С. Филиповић, *Манастир Возућа у Босни*, Штампарија „Јужна Србија”, Скопље 1940, стр. 8).

1284. године до смрти 1316. био је титулисан као краљ Срема. Иза те формулације стоји податак да је владао подручјем данашње Мачве, десне обале Саве, укључујући Београд и области јужно од Београда, те, што је за нас овдје посебно важно, областима сјевероисточне Босне, које су се тада именовале као „земље” Усора и Соли. Тешко је рећи да ли је Детлак улазио у ту област, али чак и ако није, био је сасвим близу том подручју. У вријеме владавине овим простором од око три и по деценије, Стефан Драгутин је свакако могао да учини, а вјероватно је и учинио, доста за вјерску организацију православних вјерника, али о томе има мало података⁵⁸. Када је у питању таква микролокација као што је Детлак, тешко би се могло повјеровати да је његов утицај на том плану био толики да би се и њиме могло објашњавати и оно што се овдје збивало готово два и по вијека послје његове смрти, када је настао *Детловачки евхологион*. У међувремену се ту десило много шта да би се могло говорити о неком континуитету. Посебно ваља имати на уму веће периоде угарске власти, када је католичка црква имала већу подршку од православне. Све то говори да је православни живаљ на том подручју у организацији вјерског живота морао да се ослања на сопствене снаге и могућности, чиме оно што је постигао добија још више на значају.

Посебно је важна чињеница да је исти предложак послужио за препис првог дијела *Евхологиона* из 1628. и за дописивање оштећеног дијела на почетку друге књиге *Евхологиона* из 1550/60, који су обављени у размаку чак од седамдесетак година! Тешко би се могло замислити да је тај молитвеник-предложак купљен или позајмљен од неког за препис првог, а потом, толико година послје тога и за дописивање оштећених листова другог дијела. Та богослужбена књига вјероватно је, као што је речено, била у употреби и прије него што су сазрели услови да послужи за препис првог дијела *Евхологиона*. Сасвим је вјероватно, исто тако, да је остао у употреби до времена када је послужио за дописивање другог дијела *Евхологиона*, тј. послје 1628. године. Све то говори да тај штампани молитвеник у вријеме када је преписиван његов први и у вријеме када је дописиван његов други дио, није припадао истом човјеку, а с обзиром на временску разлику између та два преписа, ни истој генерацији свештеника. То значи да је у међувремену очито морао да пређе из руку једне у руке друге генерације свештеника, као што је касније био случај и са *Детловачким евхологионом*. То опет свједочи о континуитету вјерског живота на овом простору на

⁵⁸ Више о томе у студији Љиљане Шево „Задужбине краља Драгутина западно од Дрине – историја и легенда”, *Рачански зборник*, 3, Бајина Башта 1998, 37–48.

основу кога се може поуздано закључити да су оба дијела *Евхологиона* настала на истом мјесту, иако на другом, старијем дијелу нема записа када је и гдје настао и ко га је преписао, какав имамо на оном другом, млађем дијелу из 1628. године. Иако за помисао да је он настао на неком другом мјесту немамо ни један иоле озбиљан разлог, треба истаћи да се његова сличност и цјеловитост са старијим дијелом потврђује и у начину писања: „И поред разлика, рукописи та два писара међусобно су доста блиски по дуктусу и типолошком варирању и начину извођења слова, што упућује на то да су радили у истом скрипторијуму и имали исте узорке”⁵⁹. Са тезом да су оба дијела *Евхологиона* настала на истом мјесту „нису у супротности ни резултати језичких испитивања”⁶⁰.

7.

У тадашњим условима богослужбене књиге су се тешко набављале, добро су се чувале и дуго трајале. Иста ситуација је и са *Детловачким евхологионом*, што се, између осталог, може видјети и по успутним записима на маргинама његових листова који „потичу од више непознатих руку и сведоче о активном коришћењу овог рукописа у прошлости”⁶¹. Данас нам они за било шта мало могу помоћи, јер су недатирани и веома тешко читљиви. То су очито биљешке свештених лица која су се тим молитвеником служила. Није, наравно, сваки поп који га је имао у рукама, на њему записивао своје име, нити је то морао да буде поп са тог терена, јер је *Детловачки евхологион* касније могао да буде кориштен и негдје другдје. Вјероватније је, ипак, да су то записи који су настали на терену гдје је настала и ова књига. На листу број 46, на примјер, наилазимо на биљешку: „поп Никон писа Да(р)ку”, на основу које не можемо бити сигурни ко је тај поп Никон и када и гдје је тај запис настао. Али на другој страни, приређивачи *Евхологиона* су нашли и један веома интересантан запис који су нам представили на овај начин:

На л. 216 брзописом, избледелим мрким мастилом, са леве стране текста и испод текста (текст књиге се идући на доле с обе стране сужава): *Ѣна / кнѣга / ѡлнтавѣ/нѣкѣ да |с|ѣ / зна како / [] []8 кѣпн / []ѣта за сво|ю| / дѣшѣ да сѣ / нѣгда нѣ прода / []на / [] тко / [] продат []*. Испод тога, при дну

⁵⁹ Душица Грбић и Катица Шкорић, наведени рад, стр. 72.

⁶⁰ Исто, стр. 110.

⁶¹ Исто, стр. 126.

стране, вероватно истом руком је неколико речи у два реда међу којима је прочитана реч: [] [] [Богдан] / [].⁶²

Могло би се рећи да се овдје ради о веома драгоценом податку који је везан не само за историјат *Евхологиона*, него и за континуитет вјерског живота на простору на коме је он настао и био у употреби. Међутим, ту је везу веома тешко успоставити да би колико-толико била сувисла. У сваком случају вриједи на њу указати и покушати. Овај запис налази се на оном дијелу *Евхологиона* који је преписан касније (1628), али је тешко рећи да ли је и он из тога или из неког другог периода. Иако га није било могуће до краја ишчитати, чини се да је његов смисао у томе да неко даје до знања како је тај молитвеник купио за „своју душу” и да опоручно даје до знања да се та књига не треба продавати. Оно што је за нас најдрагоцјеније, нажалост, није било могуће прочитати: ради се о посљедњој реченици тога записа која има „неколико речи у два реда”, међу којима је прочитана само једна једина ријеч: Богдан. Важно је рећи да та ријеч није посљедња у задњем реду нити је задња у реду испред њега. Да је посљедња, могли бисмо рећи да је овај запис-опоруку писао тај Богдан. Овако, та је претпоставка практично искључена и реално је закључити да се њоме указује на неку везу између ове књиге и тога Богдана, али на какву не знамо. Најприје би могло бити да се ради о власничком односу према тој књизи, могуће је, чак, да је он био и њен првобитни власник или један од власника у њеном дугом животу?!

За почетак најважније би било знати ко је заправо тај Богдан? Једно је више него сигурно – да је поп, а не неко „дивилно” лице. Има ли на том простору каквог трага каквом попу Богдану? Ево шта говоре историјски подаци. У турским пореским књигама (дефтерима) Детлак се први пут спомиње 1570. године. У истом попису и исте године у селу Доња Укрина, као порески обвезник пописан је и „поп Богдан”, док је у селу Горња Укрина пописан „брат попа Богдана”. Поменимо уз то, и држимо у памћењу, и чињеницу да се у попису пореских обвезника из 1600. године у селу Горња Укрина налази поп Милеш, сасвим сигурно онај исти презвитер Милеш који је касније у Детлаку организовао препис *Евхологиона*! Од села Доња и Горња Укрина, као што знамо, настало је касније насеље, односно град Дервента. Село Горња Укрина било је на десној обали ријеке Укрине, а село Доња Укрина је било на лијевој обали, одакле је узводно Детлак био удаљен око седам-осам километара. Села Доња и Горња Укрина, као насељена мјеста, настала су због потребе да се на том мјесту обезбиједи пут на пре-

⁶² Исто, стр. 127.

лазу преко Украине, с обзиром на то да је то мјесто било повољно за нападе и пљачку. Да би стимулисале људе који ће доћи да ту живе и обезбјеђују тај прелаз, турске власти су им давале одређене пореске повластице. У таквим околностима на том мјесту тешко да је могло бити организованијег вјерског живота и окупљања око неке богомоље, јер се насеље Дервента, које је настало од ова два села, све убрзаније развијало као муслиманска чаршија⁶³ са свим атрибутима вјерског и социјалног друштва тадашње Турске царевине.

То свједочи да је тадашња скромна организација православног црквеног живота на том подручју објективно морала да буде јединствена за више села⁶⁴, при чему се, због експанзије муслиманског становништва у Горњој и Доњој Укрини, православни живаљ очито помјерао изван чаршије, према западу, уз Укрину. То је очито читав процес, јер, као што смо видјели попа Милеша прво срећемо у Горњој Укрини, која је била епицентар муслиманске чаршије, а потом као презвитера у Детлаку. На исти начин ни помен попа Богдана не би искључиво требало да везујемо за село Доња Укрини, гдје је у једном тренутку пописан као порески обвезник. Ту се очито радило о јединственој и покретљивој хришћанској заједници⁶⁵ и јединственој организацији њеног вјерског живота, која се постепено све више усмјеравала и учвршћивала у Детлаку, гдје су њени носиоци и институције, због геостратешког положаја овог села између двије ријеке, биле склоњене и заштићене.

Тиме се и може објаснити чињеница да је двадесетак година од доласка Турака на овај простор (1536), у Детлаку почео препис првог

⁶³ О постојању богомоље у Дервенти готово вијековима немамо никаквих поузданих трагова. Тек 1834. године срећемо једну капелу, тј. ћелију на Ђелару, испред које поп Јовица држи говор о турском зулumu, док је Црква Успенија Пресвете Богородице, као што је раније речено, подигнута 1855, а освећена 1862. године. Та црква налазила се у српској вароши и срушена је у прошлом грађанском рату 1992. године.

⁶⁴ То потврђује пракса и у каснијим периодима. Према црквеним изворима, вјерски живот православног живља у Дервенти и околним селима непосредно по доласку Аустроугарске у Босну био је организован у двије парохије, с тим што је прву, већу чинила западна половина града са селима Детлак, Календеровци, Равчани и Лупљеница Долња, а другу источна половина града са селима Дубочац, Алићи, Пјеваловац, Куљеновци, Осовци, Бишња, Лупљеница. Црква Успенија Пресвете Богородице у Дервенти, раније је речено, служила је и за једну и за другу парохију. Посебна парохија Детлак формирана је тзв. арондацијом 1899–1900. године (*Први шематизам православно српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901. – сто година после –*, Бања Лука 2001, стр. 130–131).

⁶⁵ „Што се тиче конфесионалне припадности влаха, видљиво је да су они у овом (босанском, С. Т.) санџаку у већини православне вјероисповијести” (Ахмед Аличић, „Увод”, *Опширни попис Босанског санџака из 1604. године*, св. I/1, стр. XXIX).

дијела *Евхологиона* (1550/1560), који није могао настати мимо каквог богослужбеног објекта. Име попа Богдана срећемо двадесетак година након што је настао први дио *Детловачког евхологиона*. Иако није пописан у Детлаку, него у Доњој Укрини, поп Богдан је, дјелујући у оквиру обједињене и јединствене хришћанске организације на том простору, са средиштем у Детлаку, морао да буде упућен у настанак и употребу ове богослужбене књиге. Није искључено да је у свему томе имао и неку важну улогу. Не мора да буде, али је могуће, да се запис на *Евхологиону* у коме се спомиње име Богдан управо односи на попа Богдана на чије име наилазимо у попису пореских обвезника у Доњој Укрини 1570. године, при чему је јасно да га није он писао, него неко из наредне генерације свештеника, после 1628. године.

Интересантно је да се у овом запису помињу ријечи „купи” и „прода”. Тај први дио *Евхологиона* је заправо требник, односно молитвеник. Он није штампан у штампарији, него је преписан руком. Дословно схваћена ријеч „купи” значила би да је тај руком преписани молитвеник неко прекупио од некога ко је био укључен у његово преписивање или је, од почетка или касније, био његов власник. А могуће је да је онај на кога се односи ријеч „купи” у ствари организовао и евентуално платио преписивање тога молитвеника.

Асоцијација и аналогија неумољиво воде према запису Захарија Возућанина на познијем, другом дијелу *Евхологиона*, писаном 1628. године, који се квалификује као „Богородичник”. Ту се, наиме, каже, да је Захарије Возућанин тај рукопис преписао „повеленијем презвитера Милеша” (по налогу, наређењу презвитера Милеша), али се на крају даје назнака да та књига припада њеном наручиоцу (ѿѿа кнѿжнца прѣзѿвитѣра Милѣша на рѣци Оукраины). Значење ријечи „купи” у запису у коме се среће име попа Богдана, највјероватније одговара значењу из записа презвитера Милеша.

Овдје никако не треба сметнути с ума да се запис са именом Богдан налази на „Богородичнику”, тј. на оном другом, новијем дијелу *Евхологиона* и да га није направио преписивач Захарије Возућанин. Очито је то био неко у чијем посједу је тада била та богослужбена књига. Од самог почетка то је, као што знамо, био презвитер Милеш. Можемо вјеровати да се за живота није од ње одвајао. Сувише је преслободно закључити да је, када је већ помишљао на посљедње дане, на њему записао завјетну опоруку у којој се помиње куповина и продаја. Ако је то његов запис, онда је сасвим реално да се име Богдан односи управо на „нашег” попа Богдана, који тада вјероватно више није ни био жив. Он је био претходна генерација свештеника на том подручју и помињање

његовог имена на једној страници *Евхологиона* у контексту ријечи „купи” и „прода” тешко да може значити било шта друго осим тога да је он био власник, или организатор преписа оног старијег дијела *Евхологиона* („Требника”). То би одговарало и времену када је тај дио настао (1550/1560) и када име попа Богдана срећемо у турским дефтерима (1570).

Треба оставити могућност да је тај запис оставио и неки други, каснији власник *Евхологиона* (успутни корисник очито не би правио запис у коме се помињу ријечи „прода” и „купи”!), који га је на неки начин и некада купио од презвитера Милеша или од неког трећег коме га је презвитер прије тога продао. Али, то је мало вјероватно. У том случају тај неки нови власник *Евхологиона* у контексту ријечи „прода” – „купи” поменуо би неког другог попа Богдана, јер се очито не ради о „цивилном” лицу. Тај би поп Богдан морао припадати некој од каснијих генерација попова на овом подручју или на неком другом подручју гдје је *Евхологион* евентуално био у употреби много касније. А то је мало вјероватно⁶⁶.

Да је на овом простору касније постојао неки други поп Богдан, вјероватно бисмо га ускоро срели у турским дефтерима, као што смо, на примјер, у попису пореских обвезника из 1604. године у Горњој Укрини срели име попа Милеша⁶⁷. При томе треба имати на уму још једну чињеницу, која неке, с обзиром на намете које су православним манастирима и католичким самотанима, за вријеме своје дуге владавине наметали Турци, може бити невјеродостојна. То је сљедећа чињеница: „Према османлијским законима, она свећена лица која се мијешају са паством нису ослобођена пореза, док она лица која су унутар манастира и посвећени су само вјери не плаћају порезе, иако обра-

⁶⁶ У литератури се, истина, помиње још један поп Богдан, односно презвитер Богдан који је преписао четири рукописа, од тога три у Требову, у близини данашњег Мркоњић Града, од којих се за један зна да је настао у периоду 1595–1603. године. (видјети Татјана Суботин Голубовић, наведени рад, стр. 177–179). Он би могао да буде савременик или нешто млађи од „нашег” попа Богдана. Најслободније претпоставке иду ка томе да би то могао да буде исти човјек, али су изгледи за то сасвим минимални. Прије свега, ради се о великој удаљености између Требова и Детлака, који је прије могао да буде у вези са манастирима сјевероисточне Босне (Озрен, Возућа). У вријеме када је „наш” поп Богдан пописан у Доњој Укрини, његов брат као порески обвезник живи у Горњој Укрини, што значи да се његова породица усталилила на том мјесту и да су мали изгледи да је или дошао из Требова или одселио из Горње Украине у Требово.

⁶⁷ Др Адем Ханџић, „Постанак и развитак Дервенте у XVI стољећу”, *Прилози*, Институт за историју Сарајево, година X/II, 1974, бр. 10/2, стр. 127.

ђују земљу уз манастире, као средство за издржавање”⁶⁸. Имајући на уму огромни временски распон и сложеност вишевијековне османске владавине на великом простору, као и несагледивост свих научних истраживања о томе питању, ову чињеницу, поготово на ауторитативност њеног извора, не би требало без чврстих аргумената доводити у питање. Њоме би се могло објаснити и то што у поменутих пописима нема помена манастира Детлак и његових духовника. Из тога би проишло да се радило о скромној, данас за нас безименој монашкој заједници, првенствено преданој молитвама и идеји вјере, без опорезивих манастирских прихода, која сопственим радом остварује тек толико да сама може да преживи. Поп Богдан и поп, односно презвитер Милеш у таквим околностима, могли су повремено, у неким периодима своје активности, вршити и стандардне, опорезоване парохијалне дужности, а у неким се укључити у рад скромне манастирске заједнице у Детлаку.

Када, како и зашто је поп Милеш из села Горња Укрина отишао у Детлак тешко је рећи. Већ је речено да је село Горња Укрина заузимало онај дио будућег града Дервента, који је, услед убрзане исламизације, крајем XVI вијека већ претежно био насељен муслиманским становништвом. У периоду 1570–1600. ту је изграђена и прва џамија, око које се развила и сва друга инфраструктура типичног муслиманског насеља. На другој страни, село Доња Укрина заузимало је простор с друге стране ријеке. На тој страни Укрине у селима према западу доминирало је хришћанско становништво и та чињеница се одржала и до данашњег дана⁶⁹. То је очито било узрок што су се хришћани из Горње Укрине, укључујући и свештенике, постепено повлачили према западу. Другог објашњења нема ни за презвитера Милеша који се у Детлаку нашао зато што се ту већ био учврстио неки стабилнији и поузданији облик организације вјерског живота у коме је и сам очито играо важну улогу. У извршавању те улоге му помажу Захарије Возућанин, који је преписао већи дио другог дијела *Евхологиона* и дописао почетне оштећене странице првог дијела, као и један непознати писар који је преписао првих петнаест страна другог дијела. То је и одговор на питање зашто је поп Милеш из „муслиманске” Горње Укрине доспио у Детлак, а не у неко друго, веће село, каквих је тада на том подручју било. Немајући никаквих података о данас безименим, „неопорезованим” другим акте-

⁶⁸ Ахмед Аличић, „Увод”, *Опширни попис Босанског санџака из 1604. године*, св. I/1, стр. XXXI.

⁶⁹ У развоју Дервенте у каснијим вијековима горњи централни дио града насељавали су Муслимани и ту су биле све важније институције муслиманског начина живота, док је доњи дио све до најновијег времена био именован као „српска варош”.

рима монашке заједнице у Детлаку и њиховом евентуалном доприносу у преписивању књига, преостаје нам једино то да ту њихову племениту мисију персонализујемо у именима која представљају двије генерације свештених лица тога доба: неке претпоставке говоре да је за први дио *Детловачког евхологиона*, „Требник”, можда могуће везати име попа Богдана, из прве генерације, кога у турским пореским књигама срећемо 1570. године, док је за организацију преписивања другог дијела, „Богородичника”, и његово увезивање са првим 1628. године у Детлаку заслужан презвитер Милеш, из друге генерације, чије име као пореског обвезника срећемо 1600. године.

8.

Тако би, отприлике, могла изгледати линија континуитета духовне и културне активности у Детлаку у времену о коме говоримо, која се једва назире из дубине магловите историје. Овдје помињемо само двојицу носилаца тога континуитета из двије генерације за које поуздано знамо да су постојали. Колико их је још било и како су извршавали своју мисију засада не знамо, а тешко да ћемо икада и знати. А да их је на лицу мјеста, у Детлаку, било више свједочи већ и слика из времена када је настајао други дио *Евхологиона*, на коме су, видјели смо, радила најмање двојица преписивача и презвитер Милеш, који је наложио да се тај посао обави. У дјелокругу тога његовог свештеничког звања то му, очито, није био једини посао – морао се, свакако, старати и о многим другим вјерским пословима, на којима су, осим двојице поменутих преписивача, свакако изгарали и неки други подвижници вјере. То није метафора за свакодневни вјерски рад, него израз којим се вјерно одсликавају духовно стање и преокупације људи тога времена, међу којима је био велики број оних који су свакодневно живјели у молитвама, посту и одрицању, налазећи смисао живота у жртвовању материјалних, земаљских, чулних и тјелесних ужитака и вриједности да би досегнули утјеху вјечне духовне егзистенције у просторима небеског царства. За то им није требало много, предана молитвена сугестија могла се подједнако остварити у тишини великих црквених и манастирских простора као и у скромним сеоским богослужбеним грађевинама и сакралним објектима.

Једно такво скромно духовно жариште разгарало се и у ограниченим материјалним условима у селу Детлаку. Културни трагови и знакови и културна добра настала овдје у таквим околностима, зато се могу сматрати правим подвигом народне енергије, ентузијазма и вјере

у своју мисију и своје мјесто под сунцем. Треба покушати замислити онај 24. новембар 1628. године, када Захарије Возућанин, по налогу презвитера Милеша, завршава писање једног новог и дописивање једног старијег рукописа и увезује их у јединствен конволут, који данас називамо именом *Детловачки евхологион*, остављајући на једној страни сасвим прецизан запис о наручиоцу тога посла, његовом извршиоцу и мјесту гдје се то ради. Је ли то био тмурни и хладни готово већ зимски дан док напољу већ помало снијежи, или један од љепших, свјетлијих и топлијих дана на измаку јесени, каквих у том добу године још може бити? Рекох „док напољу можда већ помало снијежи”, а у мојој подсвијести сама од себе се наставља и развија слика како је унутра, поред пећи у којој ватра радосно пуккета, било топло и угодно. Али, да ли је баш тако било! Очито да није. Прије ће бити да је то грешни Захарије радио у оквиру неког скромног сакралног објекта вишенамјенског карактера, чврсто наслоњеног на удубљено камено залеђе, покушавајући да сопственим дахом угрије остудењеле прсте који су почели да отказују послушност при исписивању посљедњих слова једног великог посла, намијењеног комуникацији обичних пастира и пољодјелаца са божијим дјелом. Тај рукопис није се могао мјерити са одраније добро познатим подухватима те врсте у српској култури и не треба му давати значај који нема. И по времену када је настао и по графичким и ликовним квалитетима у укупној српској писмености ове врсте, овај рукопис има релативно скроман значај. Али по мјесту одакле потиче и скромним околностима у којима је настао и вршио своју мисију, његов значај је много већи. Овај молитвеник настао је релативно касно, када се такве књиге већ и штампају. Али таквих, штампаних књига није било довољно, као што није било ни пара да се купе, па је овакав сопствени, ауторски, креативни напор тиме постао још значајнији и аутентичнији, а мисија ширења свога духовног и културног идентитета још уочљивија. Ауторски карактер овог рукописа читује се и у одабиру и поретку текстова који се у њему налазе, али још и више у личном начину њиховог преписивања и украшавања у коме су, као што је речено, осим потписаног Захарија Возућанина, учествовала још најмање два непозната лица.

Осим *Детловачког евхологиона* као потврда преписивачке активности у Детлаку у неким написима и изворима помиње се и једно јеванђеље које се налази у **државној библиотеци** Румуније у Букурешту,

писано у Детлаку 1509. године. Тај податак саопштио је парохијанима Детлака владика зворничко-тузлански Василије Качавенда 2003. године, а у ширу јавност доспио је преко свештеника Саве Тодоровића: „Наводно, на једном јеванђељу, које се чува у библиотеци румунске патријаршије у Букурешту, пише: 'Ово Јеванђеље је писано у селу Детлаку на ријеци Укрини'”⁷⁰. Према овој информацији то јеванђеље писано је у Детлаку 1509. године. У књизи *Коментара* уз репринт *Евхологиона* тај податак владика је и „ауторизовао”: „Осим *Евхологиона*, у овом манастиру настала је још једна важна рукописна књига, *Јеванђеље* из 1509. године, које се сада чува у Народној библиотеци у Букурешту”⁷¹. Тај податак је доста некритички кориштен у више прилика, али таквом рукопису до сада нико није ушао у траг. То је и разумљиво, јер по свему, он и не постоји. Највјероватније се ради о једној нехотичној замјени података различитог поријекла и квалитета: у тренутку када је 2003. године поменуо „букурештанско јеванђеље”, владика Василије није ни знао да постоји *Детловачки евхологион*, али је до њега очито био доспио ехо записа о молитвенику написаном у Детлаку, који је објављен у књизи *Стари српски записи и натписи* Љубомира Стојановића (1902)⁷². Објашњење како је до ове забуне дошло дао сам у књизи *На трагу манастира Детлак* (стр. 92–93), а овдје нема простора да се то понавља. Свакако не би требало одустати од провјере овог податка на сваки начин и у свим приликама, али му засада, мислим, иоле озбиљан научни приступ не може указати повјерење.

Још мање повјерење заслужује податак, преузет из интернетских домишљања, по коме се оснивање манастира Детлак везује за неку детлачку хрисовуљу из времена краља Драгутина: „У вријеме Његове владавине саграђен је и манастир Успења Пресвете Богородице у Детлаку (то је заправо име православне цркве изграђене у Дервенти 1855, а освећене 1862. године, С. Т.), који је према детлачкој хрисовуљи подигнут 1303. године. Манастир Детлак је саграђен када је српска држава била у свом највишем успону. Детлачки манастир се налазио на

⁷⁰ Савко Пећић, „Загонетка у Доњем Детлаку”, *Дервентски лист*, бр. 1844 (5. јун 2003), стр. 7.

⁷¹ Епископ зворничко-тузлански Василије, „Уводна реч”, *Евхологион. Коментари. Пратећа публикација уз фототипско издање*, Влада Републике Српске, Епархија зворничко-тузланска, извршни издавач Библиотека Српске патријаршије, Београд 2011, стр. 10.

⁷² Од те Стојановићеве књиге у потрагу за *Евхологионом* пошао је и аутор овог текста, а на њу му је скренуо пажњу Милорад Мића Јовановић, некадашњи професор дервентске гимназије и директор библиотеке у том граду, што значи да је тај податак био познат и другима.

границе према Угарској и био је удаљен од главних комуникација и средишта српске државе. Иако скривен у густим шумама Детлака, манастир је био често мета пљачкашких напада. Неколико пута је рушен у периоду од 1458. до 1690. године. У времену када се Аустријска војска повукла из Србије и Босне, велики број Срба, међу којима су били и калуђери манастира Детлака, са собом су понијели и детлачку хрисовуљу и друге драгоцености манастира”⁷³.

< назад САДРЖАЈ

IV

ЦРКВА СВЕТОГ ПРОРОКА ИЛИЈЕ

Важан објекат културе у оквиру Културно-историјског комплекса Детлак је и Црква Светог пророка Илије из 1913. године, са припадајућим гробљем и околином. Црква је 2007–2009. године темељно адаптирана са уочљивим одступањима у односу на њен првобитни изглед: затворена су сјеверна, „женска” врата и један прозор на олтару, дограђен је још један ниво и промијењен облик звоника, постављена је PVC столарија, умјесто цријепом покривена је бакреним лимом, итд. У истом стилу, са кориштењем нетрадиционалних грађевинских материјала уређен је и простор око цркве са гробљем и тиме је заштита и презентација овог објекта дугорочно ријешена. Мада је штета што у овој прилици у већој мјери није задржан првобитни облик цркве и њене околине, за третман овог објекта у научним истраживањима у овом тренутку важно је напоменути да је одлуком црквених власти 2009. године дошло до промјене њеног имена и статуса: осим парохијалне цркве што је била око сто година, она је сада постала и молитвени храм за Манастир преноса моштију Светог оца Николаја у Детлаку. То значи да је у Детлаку, у ствари, основан нови манастир, с тим именом, и сада се организација вјерског живота у селу одвија посредством и у окриљу тога манастира у коме стално обитава један монах. Овај податак је доста значајан, јер нам се посредно или непосредно, свјесно или несвјесно појављује у активном односу према богатој црквеној традицији Детлака у прошлости, када је, прије око четири вијека, овдје у једном тренутку боравило неколико духовника, који су, између осталог, били ангажовани и на преписивању богослужбених књига, што недвосмислено

⁷³ Епископ зворничко-тузлански Василије, „Манастир у Детлаку некад и сад”, у: Војислав Новић, *Сто година храма у Доњем Детлаку*, Бесједа, Бања Лука 2009, стр. 7–8). Више о томе у мојој књизи *На трагу манастира Детлак*, стр. 97–98.

упућује на активност манастирског карактера. Не ради се о томе да се данашња манастирска функција у Детлаку по своме значају ни приближно не може мјерити са оном од прије четири вијека, већ о томе да је у јавности на неки начин створен привид како је данашња манастирска црква из 1913. године заправо онај сакрални објекат, односно споменик културе, у коме је прије четири вијека био манастир и у коме је настао *Детловачки евхологион*! Погледајмо шта ћемо добити ако у Гуглу укуцамо појам „манастир Детлак”. Из мноштва информација које ни приближно није могуће све ишчитати и критички валоризовати (при чему би се лако утврдило да су у највећој мјери противурјечне и безвриједне), већина људи ће стећи утисак да је манастир Детлак у прошлости засигурно постојао у свом „пуном капацитету”.

Истовремено ћете видјети импресивну фотографију реновиране данашње цркве у Доњем Детлаку новинара Савка Пећића, испод које пише: „манастирска црква у Детлаку”. Ту нема ништа спорно, јер то заиста и јесте молитвени храм данашњег манастира. Али ко то од корисника Гугла зна? Зато већина природно закључује да је то заправо обновљена или рестаурисана црква у којој је одувijek био манастир Детлак! Тај привид, наравно, јавља се и у многим другим ситуацијама и приликама изван интернета. Тиме се ствара утисак да је питање постојања давнашњег манастира Детлак заправо већ ријешено преименовањем данашње детловачке парохијалне цркве у молитвени храм новооснованог манастира. Тако се на неки начин практично губи потреба и малтене одустаје од трагања за аутентичним богослужбеним објектом из средњег вијека управо у тренутку када изгледа да смо то питање практично већ ријешили.

Не улазећи у смисао, сврху и оправданост овакве одлуке црквених власти, са становишта статуса, валоризације и заштите споменика културе у оквиру Културно-историјског комплекса Детлак, овај привид стално морамо имати на уму и сву пажњу концентрисати на првобитну манастирску мисију у Детлаку коју срећемо још у средњем вијеку. И данашњи Манастир преноса моштију Светог оца Николаја у Доњем Детлаку временом ће свакако стећи одређену традицију и постати значајна културна чињеница, али нам је у овом тренутку приоритет верификација, рестаурација и заштита оног мјеста, односно оне археолошке локације за коју се оправдано може рећи да садржи остатке црквеног објекта у коме је обављана манастирска мисија прије више од четири вијека.

НАДГРОБНИ СПОМЕНИК СА АНДРЕЈИНИМ КРСТОМ

Одлуком Владе РС о Културно-историјском комплексу Детлак заштићено је и гробље са околином. Ту посебно треба скренути пажњу на један веома уочљив надгробни споменик, који и обликом и врстом крста потпуно одудара од свих других надгробних споменика. Очито је да он „памти” и неко сасвим другачије, неуобичајено искуство и обичаје од оних према којима су живјели остали житељи овог села. По мјесту гдје се налази, он очито спада у најстарије споменике у гробљу, а по величини би се дало закључити да је испод њега сахрањен неки угледнији и значајнији представник друштвеног слоја коме је припадао. На споменику је с обје стране, по читавој површини његовог горњег дијела исклесан велики крст у облику знака Х, и то на једној страни испупчен, а на другој удубљен у камен (в. Прилог 6). Такав споменик не срећемо ни на једном другом мјесту у гробљу, па је сасвим извјесно да је ту сахрањен неки странац по обичајима људске заједнице којој је припадао. Међу мјештанима Детлака може се чути да је то „грчки гроб”. Наводно су Турци ухватили и убили неког Грка, хајдука, а сељаци га сахранили у ово гробље, и умјесто споменика са „правим” крстом ставили му један велики отесани камен са знаком Х⁷⁴. На другој страни, може се чути прича да је ту сахрањен један поп, чак се помиње и његово име: Ковачевић⁷⁵.

Крст са овог споменика познат је под именом Андрејин крст и он у науци има неколико значења. Детаљнија истраживања шта је ова врста крста значила у свакодневном животу упућују на то да је он био симбол дома, заната и граничара⁷⁶. У овом случају најприје би се могло радити о надгробном споменику неког граничара, по свој прилици

⁷⁴ Ову предају забиљежио је Војислав Новић 22. марта 2006. године у породици Ђујић. Разговору су присуствовали Саво, Богдан, Игор и Јелена Ђујић и Боро Дујаковић (*Детлак, село између двије ријеке*, стр. 107).

⁷⁵ Ову причу је, такође, забиљежио В. Новић 5. јуна 2007. године од Даринке Ковачевић. Она је то чула од свога оца Ристе 1928. године, на дан освештавања звона цркве, који је тада одвео дјецу до тога споменика и то им испричао. „Свједоци” овог исказа Д. Ковачевић били су Петко и Босиљка Ковачевић и Перо Новић (*Детлак, село између двије ријеке*, стр. 150). О вјеродостојности ове приче свједочи чињеница да поп са презименом Ковачевић није забиљежен међу онима који су службовали у парохији Детлак.

⁷⁶ „Auch im profanen Bereich weit verbreitet als Haus-, Gilden, und Grenc-zeichen” (Gerd Heinz – Mohr: *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*, Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf, Köln 1981, стр. 166).

истакнутијег члана неке сталне угарске граничарске постаје, што је очито у вези са чињеницом да су ови крајеви у неким периодима били под угарском влашћу. Вријеме његовог настанка могло би се, према томе, везивати за те периоде. У једном случају значило би да је настао прије 1536. године, када су падом Добора ови крајеви потпали под турску власт. У другом случају то би био период када је, како каже Миленко С. Филиповић, „један дио дервентске нахије поново био под Маџарима 1718–1739”⁷⁷. С обзиром на то да је овај други период трајао доста кратко, вјероватније је да се ради о надгробном споменику из периода прије 1536. године.

Овај надгробни споменик, слично као и Амбарине, очито није резултат културе локалног становништва, него је посљедица неких колективних похода других народа и мисија страних држава на овом простору.

Културно-историјски комплекс Детлак није замишљен као институција, него као појам који обједињава све културне садржаје, све културне објекте и сва покретна и непокретна, материјална и нематеријална културна добра, настала на једном ширем, географски и духовно омеђеном простору. Тај простор првобитно је био именован топонимом Детлак, али је ту концентрисано културно и духовно зрачење далеко ширег људског и цивилизацијског залеђа. Иако овај комплекс није институција, неки облик институције он ипак поприма, па би за сврсисходност његове културне мисије било неопходно подузети неке кораке чији би носиоци требало да буду постојеће културне институције у сарадњи са републичким и локалним органима управе и црквеним институцијама и властима.

Ту је на првом мјесту рестаурација, конзервација, заштита и презентација културних добара. Морали бисмо признати да у оном што смо на том плану до сада урадили нисмо увијек и на вријеме били достојни оних који су то створили. Истовремено би, послије овог научног симпозијума, када се консолидују све досадашње спознаје о овом културном простору, требало изградити један репрезентативан водич у штампаном и дигиталном облику у коме би са пуном научном и стручном озбиљношћу укратко била представљена културна и духовна активност коју обједињава појам Културно-историјски комплекс

⁷⁷ Миленко С. Филиповић, наведени рад, стр. 75.

Детлак. У њему би се могле неутралисати и отклонити контроверзе, неспоразуми и евентуални пропусти које смо до сада имали. Због недоступности репринт-издања *Детловачког евхологиона* ширем кругу људи, могло би се припремити и његово дигитално издање. Требало би размотрити питање да ли би се културни артефакти до којих се дошло на основу досадашњих археолошких истраживања могли да нађу трајно изложени на мјесту гдје су и нађени, у Доњем Детлаку, на примјер у просторијама старе школе. У вези са свим тим морале би се прецизније дефинисати обавезе, задаци и овлаштења појединих институција. Када је у питању рестаурација, конзервација и заштита споменика културе, улога Републичког завода за заштиту културно-историјског наслеђа морала би да буде темељнија, аутономнија и досљедније него досад, на што је Завод обавезан и законом, док би практична брига о одржавању и презентацији културних објеката и добара такође морала да буде повјерена одређеној институцији у Дервенти (Културни центар, Музеј, Библиотека, Туристички савез, и сл.).

Одговори на многа питања у вези са нашом темом још vise у ваздуху и захтијевају значајна нова културолошка и археолошка истраживања. Али, док до тога не дође не треба чекати, него свом снагом и што прије приступити заштити и презентацији културних добара која смо већ у довољној мјери истражили.

Staniša Tutnjević, Belgrade

DEVELOPMENT PATH OF *DETLAK* CULTURAL AND HISTORICAL COMPLEX

Summary

The paper deals with the origins and the contents of the term *Detlak Cultural and Historical* complex. It establishes that both chronological and functional connection of cultural traces, signs, contents and buildings in the village of Donji Detlak over a period longer than two millennia allow for a possibility to speak about a unique cultural and historical area that deserves a special treatment in terms of protection and valuation. Two important characteristics of this historical complex are accentuated. The first one has to do with the fact that these are concrete mobile and immobile material objects and goods that daily testify to the broadest circle of visitors about the significant cultural and spiritual activity of the people in this area. Another characteristic has to do with a disproportion between the modest conditions in which the cultural goods in this area came into being and their objectively great importance. Then the concept of Detlak Cultural-Historical Complex is explained more broadly and clearly, in terms of the status, subject and content in order to ensure that future discussions and debates on it can be unified and subjected to specific scientific and professional presumptions. Ambarine, the Detlak Euchologion, a concave in the form of an altar at the foot of the Cismovina field, St. Prophet Elijah Church and the tombstone from the Middle Ages with St. Andrew's Cross on both sides are mentioned as cultural goods and archeological localities.

РЕЗИМЕ НАУЧНОГ СИМПОЗИЈУМА
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ КОМПЛЕКС ДЕТЛАК

РЕЗИМЕ

За учешће на симпозијуму пријавила су се 22 научна и стручна радника са 20 реферата, и то: проф. др Станиша Тутњевић, дописни члан АНУРС-а, мр Милан Ђурђевић, директор Завичајног музеја (Градишка), проф. др Славиша Перић, директор Археолошког института (Београд), мр Ивана Панцић, Филозофски факултет (Бања Лука), др Милијана Окиљ, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа (Бања Лука), Љубица Срдић, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС (Бања Лука), мр Милица Котур, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС (Бања Лука), мр Бојан Вујиновић, Завичајни музеј (Градишка), мр Дамир Кљајић, Туристичка организација (Дервента), мр Јанко Врачар, Музеј РС (Бања Лука), мр Жељко Вујадиновић, Филозофски факултет (Бања Лука), проф. др Љиљана Шево, Академија умјетности (Бања Лука), проф. др Бранко Летић, дописни члан АНУРС-а, мр Душица Грбић, библиотечки саветник Библиотеке Матице српске (Нови Сад), мр Катица Шкорић, библиотечки саветник у пензији, Библиотека Матице српске (Нови Сад), Радоман Станковић, библиотечки саветник у пензији, Народна библиотека Србије (Београд), проф. др Владимир Вукашиновић, Православни богословски факултет (Београд), мр Данијел Дојчиновић, Филолошки факултет (Бања Лука), др Виктор Савић, Институт за језик САНУ (Београд), проф. др Љубиша Фолић, Православни богословски факултет Василија Острошког (Фоча), др Гордана Марковић (Београд) и мр Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве (Београд). На скупу је непосредно учествовало 17 научних и стручних радника, са 16 реферата. Заједнички реферат Душице Грбић и Катице Шкорић, која није била на скупу, представила је Душица Грбић, а Владимир Вукашиновић и Радоман Станковић доставили су своје радове који су били умножени и подијељени осталим учесницима.

То значи да је у реализацији садржаја симпозијума од 22 пријављена учествовало 19 научних и стручних радника, а у дискусији другог дана симпозијума у Дервенти и још неколико јавних посленика.

За зборник радова достављено је 17 реферата, чији су аутори 19 научних и стручних радника.

Као резултат заједничке спознаје свих учесника издаваја се следеће:

– на основу реферата и дискусије показала се пуна оправданост одржавања научног симпозијума са овом темом,

– симпозијум је одржан у тренутку када је у дефинисању појма и садржаја Културно-историјског комплекса Детлак, те заштите културних објеката и добара која он обухвата, било већ веома много учињено, али су се, истовремено, снажно актуелизовала и наметнула нека од раније присутна озбиљна питања и дилеме у вези са научним легитимисањем културног наслеђа о коме је ријеч и укупног односа према њему,

– заједничко организовање симпозијума у коме су учествовале три институције показало је своју пуну оправданост и сврсисходност и препоручује се као пожељан образац за организовања и других, сличних научних скупова,

– квалитет научног симпозијума посебно се огледа у саставу његових учесника: били су заступљени научни радници са највишим академским звањима, али и значајан број веома успјешних младих научника, при чему је, уз учеснике из других српских научних и културних центара, највећи број био оних из Републике Српске, те један број већ афирмисаних стручних радника, чиме се потврђује њен напредак и развој и на научном плану,

– мултидисциплинарним приступом теми нека од важних питања која се тичу карактера и значаја културних чињеница садржаних у појму Културно-историјског комплекса Детлак, на овом симпозијуму донекле су коригована у односу на досадашње спознаје, нека су потврдила постојеће научне резултате, а нека ће и даље остати отворена и бити предмет расправе и нових истраживања. У свим случајевима је успостављена дистанца и створена извјесна брана према оним до сада често присутним добронамјерним, али ипак аматерским тумачењима на основу којих је створена одређена конфузија у вези са поријеклом, значајем, карактером и могућности заштите културних добара која су настала на овом локалитету или му гравитирају и суштински припадају,

– објављивањем зборника радова у којем ће се у цјелини наћи све оно што због ограниченог времена није могло да се представи на симпозијуму, стећи ће се много комплетнија и „резолутнија” слика о Културно-историјском комплексу Детлак и ефикасније планирати и спроводити мјере за његову валоризацију, заштиту и промоцију,

– осим уједначеног научног карактера реферата и дискусија, у којима нису могле наћи мјеста импровизације и непоуздане тврдње и подаци, посебан значај симпозијума је у томе што се изнесене научне спознаје не задржавају само на академском нивоу, него се могу најкон-

кретније практично користити и реализовати у даљем проучавању, вредновању и заштити културних добара о којима се водила расправа,

– када је у питању активност на рестаурацији, конзервацији и заштити појединих културних споменика и археолошких локалитета посебно је скренута пажња на стање локалитета Амбарине, гдје су извршена археолошка истраживања, али откопани објекти нису још адекватно рестаурисани и конзервирани и зато су изложени урушавању и пропадању. Због тога је најхитније потребно направити пројекат рестаурације и заштите амбарина и, у складу са надлежностима и могућностима, приступити његовој реализацији. Било је и мишљења да је концепт наткривања овог локалитета, који се већ изводи, гломазношћу и материјалима који се користе (посебно бетон) неусклађен са природом објекта који се штити, због чега постоји опасност да деструктивно дјелује на порозни камени масив у који су укопане амбарине, те би, уколико је то сада изводљиво, требало размотрити могућност његове евентуалне корекције и дораде. Истовремено, предложено је да се истраже, обиљеже и заштите и друге локације на којима се налазе амбарине које неспорно припадају стилу градње и облику амбарина у Доњем Детлаку и налазе се у његовој близини,

– иако не постоји пуна научна сагласност да ли удубљење у камену на дну њиве Тисмовина са знаковима надоградње испред њега, представља испосничку ћелију или остатке скромног сакралног објекта у коме је путем преписивачке активности вршена и манастирска функција, и тај простор је одлуком Владе РС заштићен на исти начин као и остали објекти Културно-историјског комплекса Детлак, па би било неопходно да се и он на адекватан начин обиљежи и заштити од могућег пропадања,

– на симпозијуму се искристалисао став по којем би било неопходно да се што прије одреди субјект, власник или титулар, који ће убудуће управљати Културно-историјским комплексом Детлак и координирати све послове и иницијативе у вези са даљим истраживањем, археолошким ископавањем, рестаурацијом, конзервацијом и презентацијом културних објеката и добара широј јавности,

– констатовано је да је Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, заједно са Општином Дервента, до сада имао и показивао највећу институционалну бригу у вези са највећим бројем сегмената Културно-историјског комплекса Детлак и заштите културних објеката и добара које он обухвата. Међутим, њима је потребна већа помоћ од досадашње, па би са ставовима и закључцима до којих се дошло на овом симпозијуму требало упознати и Министар-

ство просвјете и културе РС, Владу РС, као и све друге надлежне институције и организације од којих треба тражити подршку и помоћ за заштиту овог споменичког наслеђа. Учесници симпозијума изразили су спремност да се као појединци ангажују на свим стручним плановима, пројектима и програмима који убудуће буду предложени, како о цјеловитом концепту Културно-историјског комплекса Детлак, тако и о истраживању, рестаурацији и заштити појединих његових дијелова,

– с обзиром на то да се спознаја о значају и карактеру Културно-историјског комплекса Детлак послје овог симпозијума умногоме уравнотежила и стабилизовала, било би неопходно израдити један репрезентативан водич, у штампаној и дигиталној форми, којим би ова културна добра била представљена у складу са својим стварним значењима и тиме би се избјегле неке досадашње импровизације, произвољности и некритичко преувеличавање,

– имајући на уму да је репринт-издање *Детловачког евхологиона* објављено у веома малом броју примјерака, било би пожељно да се у наредном периоду припреми и његово дигитално издање,

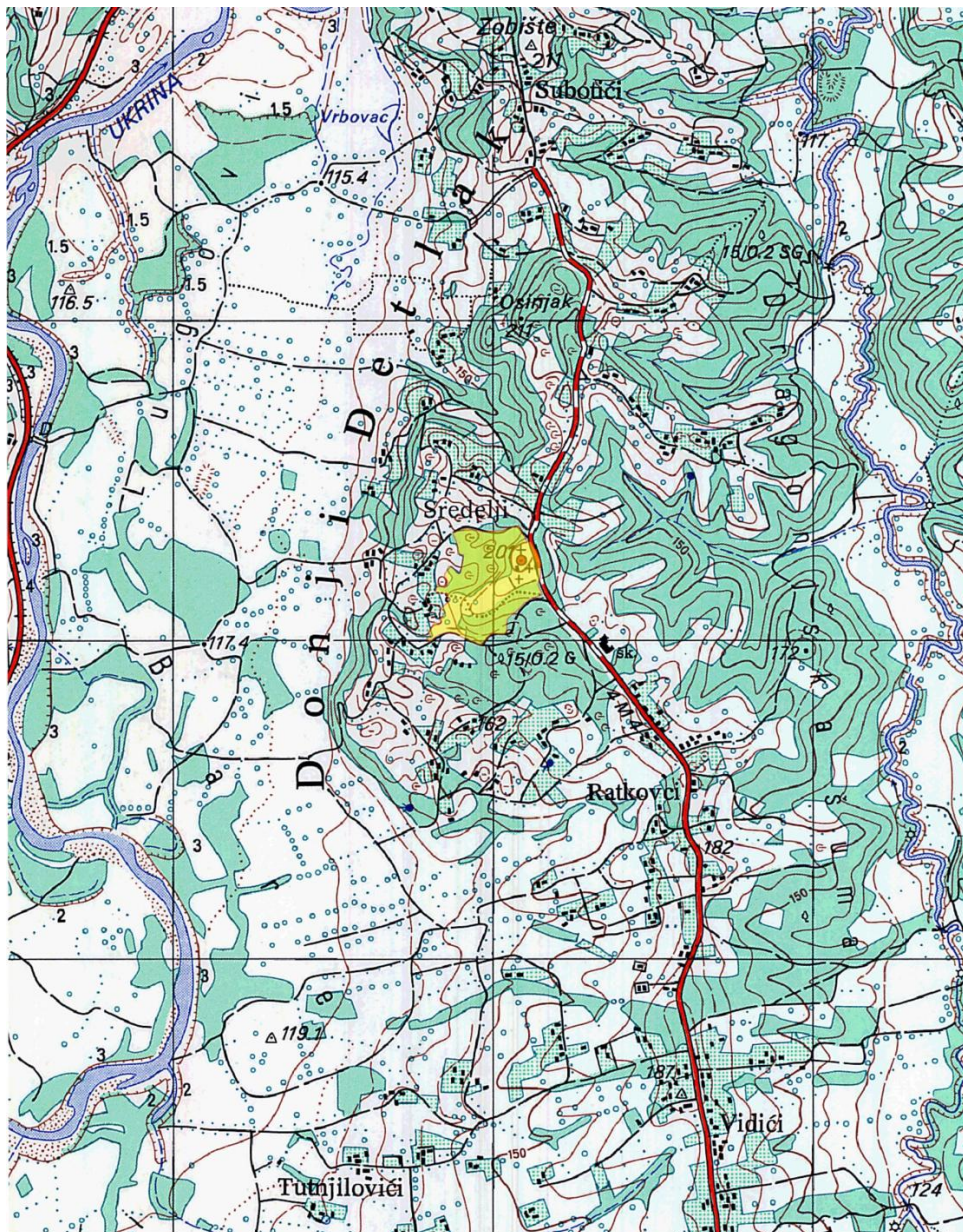
– пошто се материјал пронађен приликом досадашњих археолошких ископавања налази у Завичајном музеју у Градишци, неопходно је да се он стручно обради и изложи на подручју гдје је и пронађен, односно у Доњем Детлаку (просторни услови у старој основној школи постоје или на неком другом погодном локалитету), како би на једном мјесту могла да се стекне што потпунија слика о карактеру и значају овог културног миљеа,

– висок стандард симпозијума огледао се и у готово беспрекорној професионалној организацији скупа и веома повољним условима за рад и смјештај научних радника у Бањој Луци и Дервенти.

[> назад САДРЖАЈ](#)

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1

Топографска карта Доњег Детлака

ХАМБАРИНЕ КОД ДЕТЛАКА

Приопћује уредништво
(Гласник Земаљског музеја, 1892, 243–244)

У мјесту Детлаку, које је 14 км југо-западно од Дервенте уз стару цесту што води у Прњавор, има на горској коси, названој Дђњи Детлак, која се простире између Љупланице и ријеке Укрине, хрпа јама у земљи, које је народ назвао „Хамбарине”. Једнако зове се и повор горске косе. На главици тога повога (197 м) има православно гробље, коме већ има око 200 година, и које се још и данас употребљује.

Господин геометар за евиденцију, Р. Миачински био је тако пријазан, те је лањске године свратио пажњу дирекције земаљског музеја на те необичне јаме. Укратко за тим отишао је уредник „Гласника“ с господином рударским сатником В. Радимским у Дервенту, откуд су се у друштву господина котарског управитеља, владиног тајника витеза Стефановског и реченог господина геометра упутили к Хамбаринама на Детлак, да их виде и испитају.

Те су јаме – има их 23 – једва 120 корака југо-западно од црквице у гробљу на некој положитој чистини између шикарја, како нам то предочава *слика 1.* на приданој табли II.

Како стоје једна спрам друге и онда пресјеци претражених јама приказује придана овдје *слика 2.* (Табла III.) Усјечене су у посве сухом и меком морском терцијарном пјешчењаку, у коме се често виђају окамине од разних врста пекта (љуштура) и *echinus* (риба). При горњем улазу виде се у појединих јама усјечени жлијебови, који су очевидно служили за то, да се у њих уметне плоча, којом се је затварала јама.

Нутарња је површина у свих јама лијепо углађена, а кад се помно проматра, јасно се разабарају трагови длијета. Све хамбарине лијепо су израђене на облик жаре. Дубљина им, измјерена од површине земље до дна, варира између 1,50 и 2,80 *m*, премјер на најширем, избоченом мјесту износи 1,00 до 1,80 *m*. Зјала, која имају облик грлића, имају премјер од 45 до 60 *cm*, те по томе није мучно салазити у те јаме. У неким од тих јама виђају се овдје, гдје је избочина најпространија, мале округле јамице од 2 *cm* у премјеру а 3–6 *cm* дубљине, које су нанизане уоколо јама.

Више јама биле су готово сасвим празне, остале су готово до зјала биле затрпане. Ове раскопасмо, те у њима не нађосмо ништа, осим земље и још кости од угинулих животиња, већином глодаваца, и то од врста, које и сада живе. Ма да смо у свему претражили 15 хамбарина и

поврх тога још најближу им околину, не нађосмо ништа, по чему бисмо могли просудити доба њихова постања.

Становници Детлака и других села у близини умију само рећи, да хамбарине потјечу из давног времена, а нико се не спомиње, да су у новије доба служиле за каку сврху, ма да их од старине знају. Селјаци тврде надаље, да дојако нико те хамбарине није претражио, али то није вјеројатно, пошто је више њих готово до дна очишћено. Можда ће се даљим испитивањем, а нарочито прегледањем нераскопаних још осам јама наћи што год, чиме ће се моћи разјаснити постање тих хамбарина у Детлаку.

Обичај, да се близу кућа копају јаме за похрањивање живежа досиже из најстаријих времена до у наше доба. У Угарској, Славонији, Доњој Аустрији, Моравској, Ческој и т. д. познате су јаме већином звонелика облика, али и с другојачијим различитим профилима, већ из времена неолитичке перијоде. Гдјекоје од тих јама широке су 3–4 m, а на дну посуте којекаким останцима (кости, угарци и сл.). То су, како је наука утврдила, без сумње подземни станови (земунице). Друге мање, од 1–2 m у премјеру, биће да су спремишта за живеж. Пошто су већином засуте земљом, обично се на њих наилази само пригодном прекопавања. Већином су усјечене у лесу или у другом меком камену, а изнутра нечим неизграђене.

У Ленђелу код Печуха налазе се такве јаме, оплетене изнутра шибљем.

Стари писци доста често спомињу подземне станове и спремишта, тако н. пр:

Витрув II., 1., 5. о Фрижанима;

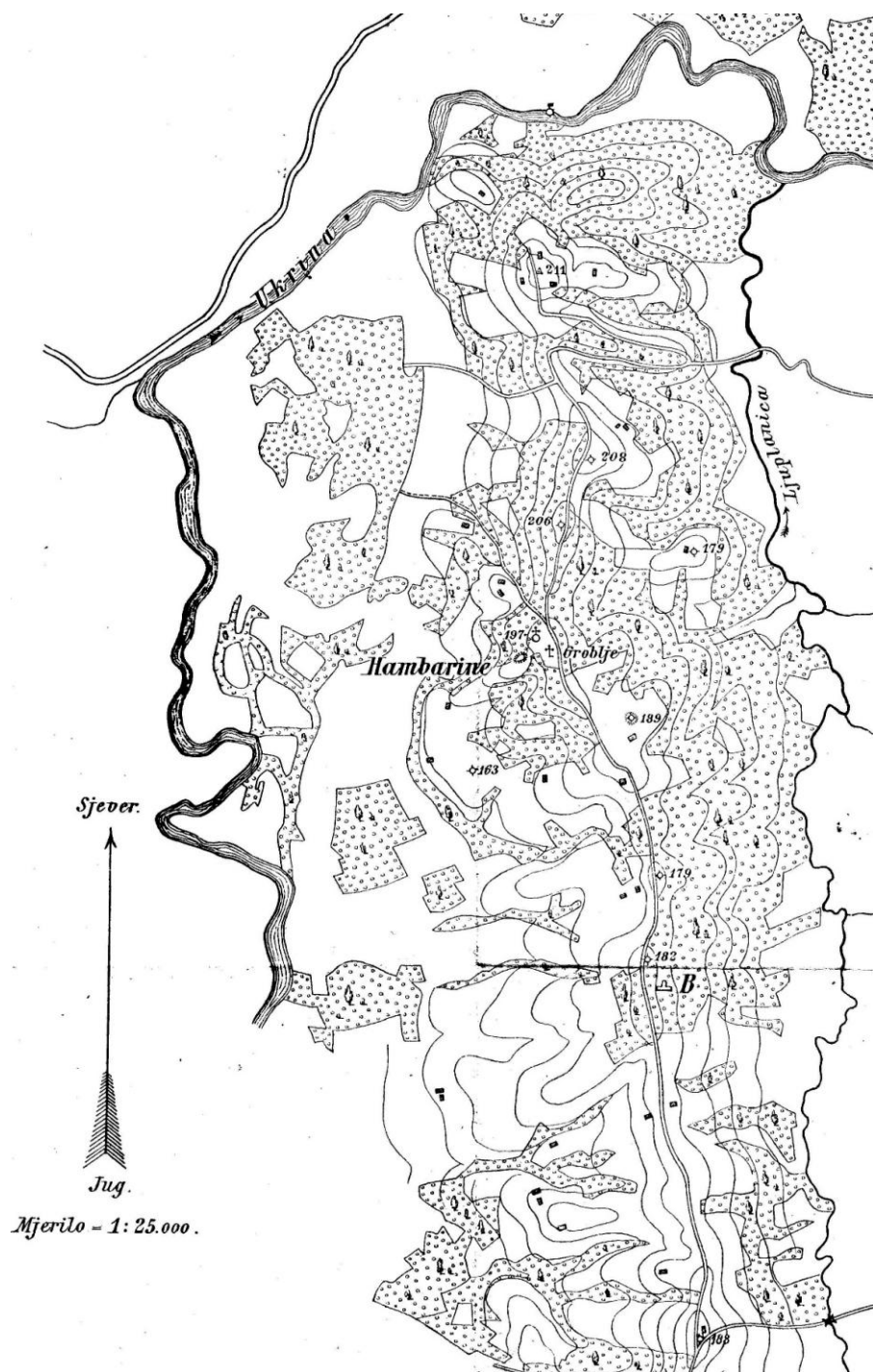
Ксенофон Анабаза IV., 5., 24. о Јерменима;

Страбо о Скитима;

Тацит (герм. 16.) и Плиније (хист. нат. XIX., 1., 2.) о Германима.

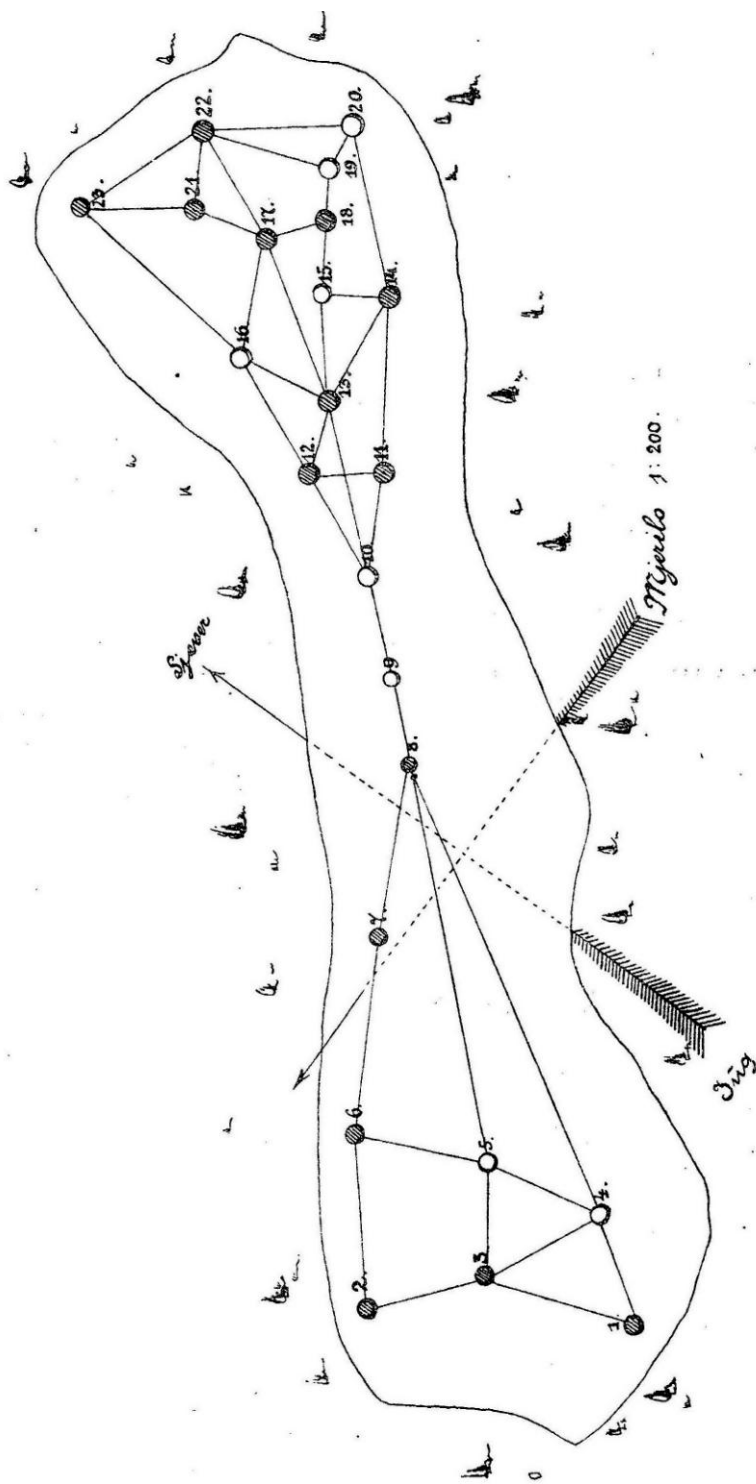
Тацит их нарочито означаје као *receptaculum frugibus*.

Хамбарине у Детлаку по њиховим размјерима можемо свакојако само прибројити спремиштима за живеж, на што и име им упућује, које им се у народа сачувало из древног доба.

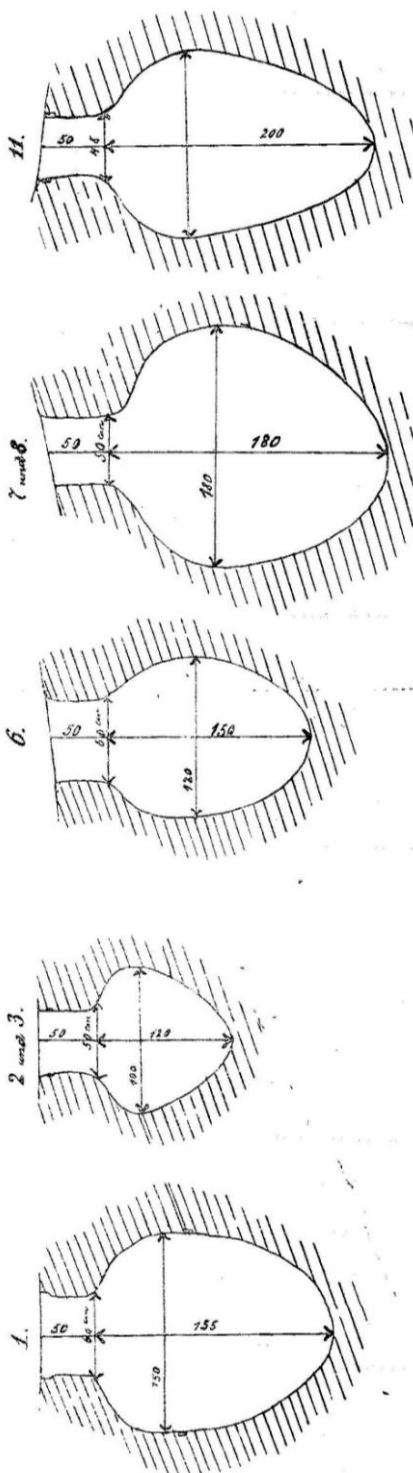
а) Положај локације Амбарине

б) Положај амбарина (откопане су обилежјене црним кружићима)

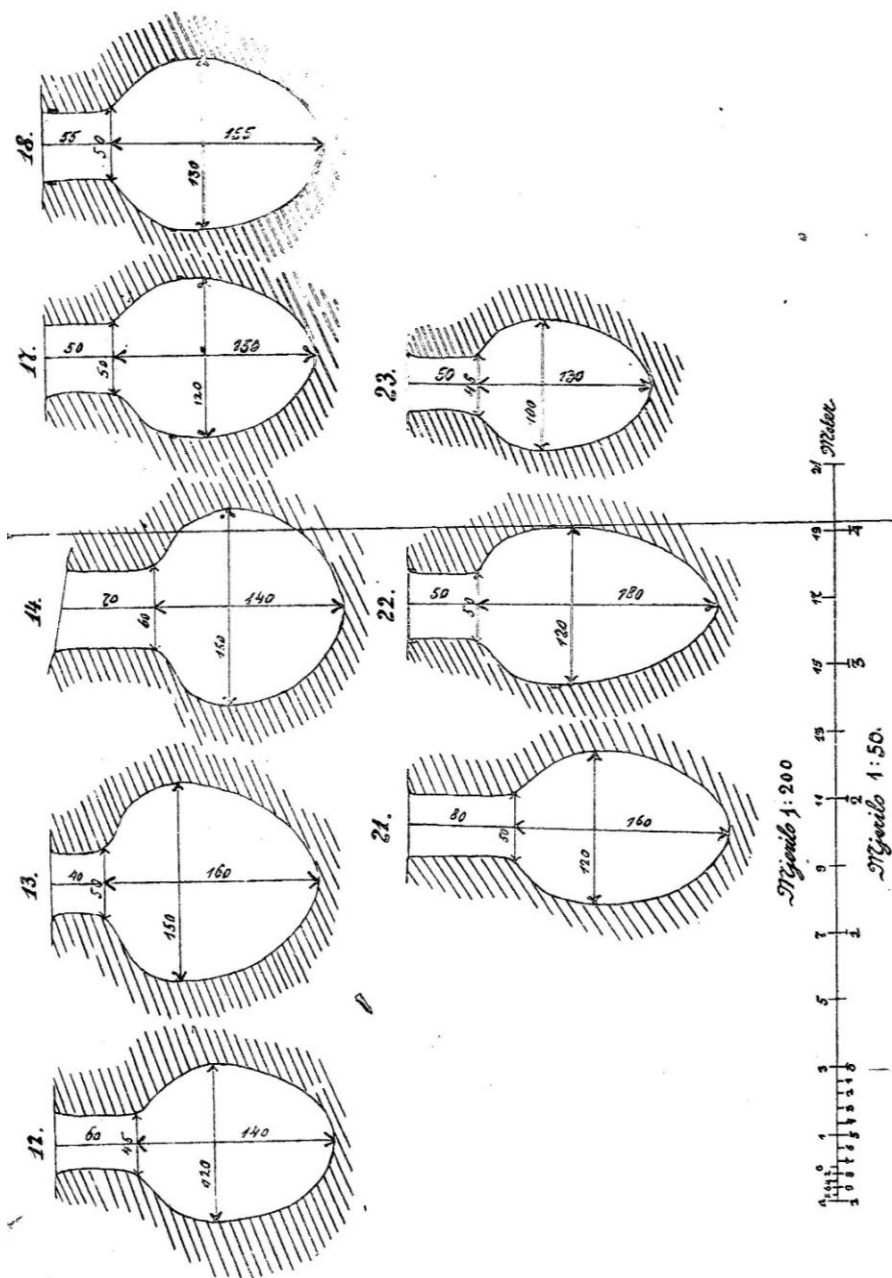

[> назад САДРЖАЈ](#)

в. Нацрт откопаних амбара 1

г. Нацрт откопаних амбарина 2

ПРИЛОГ 3

Пројектни задатак за израду идејног рјешења уређења дијела
Културно-историјског комплекса Детлак – Локалитет 1 – Амбарине

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ И ПРИРОДНОГ НАСЉЕЂА
Бука Караџића 4/V1, 78000 Бањалука, тел.: 051/247-419, факс: 051/247-545
E-mail: rzzzs@blic.net

Бањалука, 18. октобра 2010. године
Број: 07/1.10/624-784/10.

Пројектни задатак за израду идејног рјешења уређења дијела
Културно-историјског комплекса Детлак – Локалитет 1 – Амбарине

УВОД

Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа, у циљу обезбјеђивања адекватне заштите и презентације, урадио је Елаборат за проглашење Културно-историјског комплекса Детлак и са приједлогом Одлуке о утврђивању непокретног културног добра од великог значаја – Културно-историјског комплекса Детлак, упутио га у процедуру у складу са Законом. У наведеним документима, која се достављају у прилогу, наведени су релевантни подаци о овом културном добру, те се од аутора очекује да их у потпуности уважи приликом израде Идејног рјешења:

I ИДЕНТИФИКАЦИЈА

- ⇒ Назив и врста,
- ⇒ Положај,
- ⇒ Границе заштићеног добра са околином,
- ⇒ Претходни статус заштите, категорија.

II ПОПИС

- ⇒ Основне географске карактеристике комплекса,
- ⇒ Основне природне карактеристике предјела,
- ⇒ Створене карактеристике и природно окружење,
- ⇒ Положај у оквиру културно-историјског комплекса Детлак.

III РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СА ВАЛОРИЗАЦИЈОМ

- ⇒ Историјат истраживања,
- ⇒ Валоризација.

IV МЈЕРЕ ЗАШТИТЕ ЗА ЧУВАЊЕ, ОДРЖАВАЊЕ И КОРИШЋЕЊЕ ДОБРА И ЊЕГОВЕ ОКОЛИНЕ

V ПРИЛОЗИ

За подручје на ком се налази културно-историјски комплекс Детлак не постоји просторно-планска документација, тако да ће изабрано идејно рјешење представљати основу за израду урбанистичко-техничких услова.

Локалитет Амбарине, који је саставни дио културно-историјског комплекса Детлак, смјештен је у брдовитом шумарку на стјеновитом локалитету, који је послужио да се на њему изгради безбједно мјесто за чување намирница неопходних за опстанак. Задовољење животних потреба остварено је грађењем складне везе са природним окружењем. Поштујући такав принцип, будућим уређењем и одржавањем Културно-историјског комплекса, у цјелини, па тако и локалитета Амбарине, треба да се што више очува природни идентитет простора у који ће се уклопити ново рјешење коришћења, односно презентације споменика културе.

ПРЕДМЕТ ПРОЈЕКТНОГ ЗАДАТКА ИДЕЈНОГ РЈЕШЕЊА

Предмет пројектног задатка за израду идејног рјешења је уређење археолошког локалитета Амбарине, што подразумева заштиту и презентацију овог локалитета, а односи се на сљедеће:

- ⇒ Заштитна конструкција за археолошко наслеђе (изнад свих 23 удубљења-амбара),
- ⇒ Вањско уређење,
- ⇒ Обиљежавање – постављање информационог система.

ЛОКАЦИЈА

Локалитет Амбарине, као дио културно-историјског комплекса Детлак, на ком је предвиђена изградња заштитне конструкције, налази се у Доњем Детлаку, општина Дервента, КО Доњи Детлак на дијелу к. ч. 780 и дијелу к. ч. 791 у, те је на дијеловима тим поменутих к. ч. предвиђено и вањско уређење, као и систем обиљежавања. Положај заштитне конструкције је на парцели на благо заталасаном терену, на ком је искрчена изданичка шума, условљен је распоредом удубљења (амбара), а има издужену, разуђену форму, чија је дужа осовина оријентисана правцем сјевероисток–југозапад. Парцела је укупне површине 6.818 m^2 . Главни колски прилаз комплексу је са сјеверне стране, гдје се, испред цркве Светог Илије, налази паркинг. До локалитета Амбарине могућ је само пјешачки приступ стазом из црквене порте, са сјеверозападне стране.

АРХИТЕКТОНСКО РЈЕШЕЊЕ И ОБЛИКОВНИ ЗАХТЈЕВИ

⇒ Заштитна конструкција за археолошко наслеђе (сца 400 m^2):

Изградња заштитне конструкције за археолошко наслеђе на локалитету Амбарине је кључни елемент за очување и будуће коришћење локалитета. Позиција предметне локације, на брежуљку у зони богатој вегетацијом, са наглашеним просторном лонгитудиналом, дефинисаној распоредом удубљења и јасним видним пољем са приступног пута (на самој локацији), може се окарактерисати као један специфичан „genius loci” овог брежуљкастог дијела РС, око ријеке Укрине, чији би утицај требао да формира обликовни-архитектонски концепт.

Приликом израде идејног рјешења заштитне конструкције на локалитету Амбарине, у свјетлу чињенице да не постоје сачуване аутентичне надстрешнице које би могле послужити као узор, потребно је примијенити савремен приступ обликовања и архитектонски третман, предвидјети савремене материјале и водити рачуна о економичности (трошковима изградње и одржавања), као и о габариту, који треба произаћи из просторних могућности локације и бити у хармонији са околним пејзажом.

Како се ради о простору специфичних културно-историјских вриједности, који је удаљен од главних саобраћајница, постављају се посебни захтјеви у погледу типа и материјализације те конструкције.

Неопходно је да конструкција буде таква да ни на који начин не угрози споменичке вриједности комплекса, како у погледу начина по-

стављања, тако и у визуелном-обликовном погледу. Локалитет није лако приступачан, што представља и ограничење за примјену појединих материјала и конструктивних система. Аутор треба да предложи такву заштитну конструкцију која је лагана, може се лако транспортовати у дијеловима и саставити на лицу мјеста.

Објекти, које је потребно наткрити, тачкасто су распоређени на површини од око 400 м², на падини, те је неопходно да заштитна конструкција прати њихову диспозицију и конфигурацију терена.

Не треба искључити могућност дјелимично или потпуно затворених волумена.

Од аутора се очекује да се са предложеним идејним рјешењем постигне што атрактивнија презентација овог културног добра.

⇒ Вањско уређење (сва 1.600 м²)

Од аутора се очекује савремен и инвентиван приступ при рјешавању партерних површина. Од постојеће капије на огради црквене порте до амбара предвидјети степенасту пјешачку стазу. Нарочиту пажњу обратити на приступ лица са посебним потребама. Размотрити могућност алтернативног рјешења овог проблема класичном начину рјешавања путем рампи, које заузимају веома много простора.

Када је у питању уређење зеленила, посебно напомињемо да је забрањена сјеча едификаторских, као и уношење алохтоних врста.

Аутор треба обратити посебну пажњу на освјетљење, те предложити модел индустријски произведеног урбаног мобилијара (канделабра, клупе за одмор, корпе за отпатке и сл.). Такође, потребно је предложити заштитну ограду око локалитета.

⇒ Обиљежавање – постављање информационог система

Потребно је осмислити начин обиљежавања Културно-историјског комплекса Детлак, изглед информационе табле на улазу у комплекс, као и информационих табли на локалитету Амбарине.

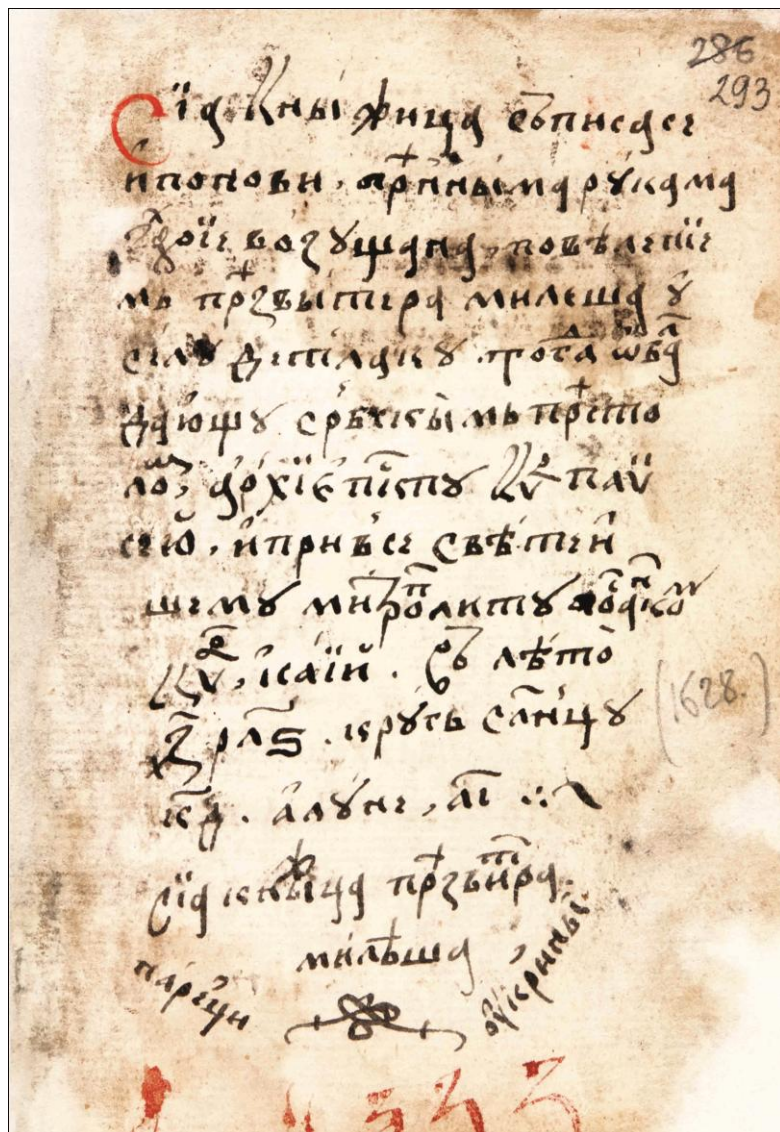
НАПОМЕНА:

Идејним рјешењем могуће је предвидјети и, евентуално, неки други комплементарни садржај.

Директор
Горан Милојевић, дипл. инж. арх.

ЗАПИС

о времену, мјесту настанка и ауторима *Детловачког евологиона*

Текст:

СѢА КНЫЖИЦА СЪПИСА СЕ И ПОНОВИ БРѢННЫМА РЪКАМА ЗАХАРІЕ ВОЗВШАНА, ПОВѢЛЕНІЕМЪ
ПРѢЗВЫТЕРА МНЛША, 8 СЕЛЪ ДЕТЛАКЪ. ТОГДА ОВЛАДАЮЩІ СРѢСКИМЪ ПРѢСТОЛОМЪ АРХІЕПИСКОПЪ К҃УР
ПАВ҃СЕЮ, И ПРИ ВСЕСВѢТЕНШЕМЪ МІТРОПОЛИТѢ БОСАНСКОМЪ К҃УР ІСАЇН, ВЪ ЛѢТО ЖР.Д.С. КР҃ГЪ САНЦЪ
Б.Д., А Л҃ГНЕ Д.І. СѢА КНЫЖИЦА ПРѢЗВЫТЕРА МНЛША НА РЕЦИ ОУКРІННЫ.

Начин читања:

Сија књижица саписа се и понови бренима рукама Захарије Возуштана, повеленијем презвитера Милеша, у селу Детлаку, тогда обладајушту српским престолом архијепископу ћир Пајсеју, и при всесветејшему митрополиту босанском у ћир Исаји, ва лето 7136 круг слнцу 24, а луне 11.

Транскрипција:

Ова књижица написана је и обновљена грешним рукама Захарије Возућанина по налогу презвитера Милеша, у селу Детлаку, у вријеме када је српским престолом владао архиепископ Пајсије, а босански митрополит био Исија, 24. 11. 1628. године.

Ова књижица презвитера Милеша на ријечи Укрини.

[> назад](#) **САДРЖАЈ**

ПРИЛОГ 5 [назад>](#)

УДУБЉЕЊЕ У КАМЕНУ У ОБЛИКУ ОЛТАРА

а) Удубљење у камену олтарског облика са траговима дрвених стилова

б) Ручна обрада удубљења у камену

>назад *в) Полукружна линија укопана на каменом стропу
(дужина 2,8 м, ширина 2,5 цм, дубина 1,5 цм)*

а) Надгробни споменик са Андрејиним крстом из средњег вијека

б) Исти надгробни споменик са издубљеним Андрејиним крстом с једне, а испупченим с друге стране

ПРИЛОГ 7

ЦРКВА СВЕТОГ ПРОРОКА ИЛИЈЕ

а) Стара црква из 1913. године

б) Стара црква у новом руху из 2009. године

в) Црквена кућа, послије 1945. школа, а сада музејска поставка – са старим и новим изгледом

РИЈЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

РИЈЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Овај зборник радова настао је као резултат научног симпозијума „Културно-историјски комплекс Доњи Детлак”, који је у организацији АНУРС-а, Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС и Општине Дервента, одржан 12. и 13. септембра 2014. године у Бањој Луци и Дервенти. За учешће на симпозијуму пријављено је 20 реферата и 22 научна радника. У раду скупа непосредно је учествовало 17 научних радника са 16 реферата. Заједнички реферат Душице Грбић и Катице Шкорић, која није била на скупу, представила је Душица Грбић, а Владимир Вукашиновић и Радоман Станковић доставили су своје радове који су били умножени и подијељени осталим учесницима. На тај начин је у реализацији садржаја симпозијума од 22 пријављена научна радника учествовало 19 научних радника са 19 реферата. Рад научног симпозијума почео је 12. септембра прије подне у АНУРС-у у Бањој Луци. Скуп је отворио академик Драго Бранковић, предсједник Организационог одбора, а поздравили су га представници организатора: академик Рајко Кузмановић, предсједник АНУРС-а, мр Слободан Наградић, директор Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС и Милорад Симић, начелник Општине Дервента. У поподневним сатима учесници скупа посјетили су село Доњи Детлак, гдје су се на лицу мјеста упознали са археолошким локалитетима и објектима културе о којима се на симпозијуму расправљало. Ту су их поздравили и успјешан рад им пожељели Његово преосвештенство еписко зворничко-тузлански Хризостом и министар цивилних послова БиХ мр Средоје Новић. Сутрадан, 13. септембра, рад научног симпозијума је настављен и завршен у Дервенти.

За овај зборник радова коначно је достављено 16 реферата чији су аутори 18 научних радника. Радови у зборнику поредани су по тематско-проблемском и хронолошком критеријуму, при чему се настојало да текстови о истим темама буду један до другог. С обзиром на то да је више учесника на скупу говорило о истим темама и на основу исте грађе, природно је дошло до извјесних понављања која су у коначној припреми текстова за штампу избјегнута колико је то било могуће.

Послије реферата у виду резимеа доноси се кратак преглед садржаја и основних порука овог научног симпозијума.

Да би се могла стећи што комплетнија слика о свим питањима о којима је било говора, на крају зборника, под рубриком Прилози објављују се и неки кључни документи везани за проучавање и заштиту Културно-историјског комплекса Детлак. С обзиром на то да се у више

текстова појављују исте слике да не би било понављања оне се такође објављују у Прилозима, с тим што се у сваком конкретном реферату даје назнака на којој страни и под којим бројем у Прилозима се налази одређена слика којом се илуструје оно о чему се у том реферату говори.

Приређивач

> назад САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

904(497.6)"653"(082)
930.85(497.6)(082)

НАУЧНИ скуп Културно-историјски комплекс Детлак (2014 ; Бања
Лука, Дервента)

Културно-историјски комплекс Детлак / главни уредник Рајко
Кузмановић ; одговорни уредник Драгољуб Мирјанић ; приређивач
Станиша Тутњевић. - Бања Лука : Академија наука и умјетности
Републике Српске : Републички завод за заштиту културно-
историјског и природног наслеђа РС, 2015 (Бања Лука :
Comesgrafika). - 392 стр. : илустр. ; 24 см. - (Научни скупови ; књ.
XXX. Одјељење друштвених наука. књ. 33)

На спор. насл. стр.: Cultural-historical Complex Detlak. - Тираж 300. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. -
Регистар.

ISBN 978-99938-21-62-5

COBISS.RS-ID 5152024